

Storjordbruk, statare och andra

Mats Olsson
Ekonomisk-historiska institutionen
Box 7083
220 07 Lund
Mats.Olsson@ekh.lu.se

Paper preterat vid workshop ”Statarsystem och godsdrift 1800-1950”
i Lund 2007-01-11.
Arbetsutkast, citera ej!

Statarsystemets framväxt hänger samman med utvecklingen av lönearbete i jordbruket, och framförallt i storjordbruk. På mindre jordbruk var det oftast inte lönsamt att hålla årsanställd personal med eget hushåll. I samband med en större undersökning av lantarbetarnas arbetsförhållanden på 1910-talet uppskattades till exempel från Skåne att den nedre gränsen för jordbruk som höll statare gick vid 40–60 hektar åker.¹ På de små och medelstora bondejordbruken hade istället rester av det gamla tjänstefolkssystemet överlevt en bra bit in i 1900-talet, med ogift arbetskraft i gårdens kost och logi. Statarsystemet är alltså framförallt förbundet med storjordbrukens produktion.

Storjordbrukens produktionsvolym har berott på dels areal- och arbetsproduktivitetens förändring, dels av förändringar i mängden brukad areal. Vill vi studera dess förändring över tid finns det inga genvägar till kunskap – ingen enhetlig gårdsvis statistik har förts under 1800- och 1900-talen – vilket förklarar att detta fortfarande till stor del är ett vitt fält inom forskningen. Detsamma gäller statarsystemets framväxt och dess koppling till stordriftens utveckling. Vi vet inte ens hur många statare som fanns i landet eller inom en region vid ett givet tillfälle, och därmed inte vilken betydelse denna omdiskuterade anställningsform egentligen hade.

Inledningsvis görs här ett försök att identifiera storjordbruken i Skåne på 1910-talet, då statarsystemet var som mest utvecklat. Därefter skall några jämförelser bakåt och framåt i tiden göras, och slutligen beskrivs jordbrukets arbetsorganisation, och statarsystemets uppkomst, expansion och avveckling kopplas till storjordbrukens utveckling.

Vilka var storjordbruken?

För tiden före industrialiseringen kan vi med hjälp av några bestämda historiska kännetecken hitta storjordbruken. En sådan kvalitativ metod är ganska oproblematiskt för att urskilja dåtidens egentliga storjordbruk – godsens – ifrån böndernas jordbruk. I det förindustriella Sverige gick det en klar skiljelinje mellan dessa kategorier, även i lagstiftningen fram till 1810. Innan dess var det förbjudet enligt lag för ofrälse personer att äga de jordkategorier som i kameral mening var så kallat ypperligt frälse, dvs. säterier och rå- och rörshemman. De förstnämnda innehöll den jord som brukades av godsägaren själv, de sistnämnda motsvarades i Skåne av insocknes frälse. Dessa var bondehemman ägda av godsägaren, liggandes i samma socken (Skåne och Halland) eller samma by (resten av landet) som dennes säteri. De var befriade från statsskatt, med motiveringen att bönderna i stället skulle göra dagsverken för godsägaren.

När vi talar om de tidiga storjordbruken är det i själva verket kärnan i det klassiska feodalgodset som avses – huvudgårdsdomänen – oavsett den individuella brukningsenhetens storlek. Till storjordbruken räknas då också kungsgårdar och kronosäterier som drevs efter samma arbetsorganisatoriska principer – med dagsverksskyldiga bönder.

Till de klassiska storjordbruken måste också räknas de större satellitenheter till herrgårdarnas jordbruksproduktion som anlades, speciellt under 1800-talet, i de godsdominerade landskapen i Sverige. I Skåne kallades de plattgårdar, antagligen efter franskans *maison plate*, en ”lantgård utan vallar och vallgrav”.² Huvudmetoden för att skapa dem var att avhysa och slå samman tidigare bondebruk, ibland hela byar, till stordriftsenheter som drevs antingen direkt i

¹ *Lantarbetarnas...*, 1915, s. 52.

² *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska akademien*, band 20 1954, s. 1120.

godsets regi eller arrenderades ut, ofta till någon annan ståndsperson eller invandrad agronom. Till denna kategori av gårdar måste också räknas de fall då ståndspersoner, ibland nyrika handelsmän, köpte upp jord oavsett kameral natur, avhyste de tidigare brukarna och lade samman ägorna till liknande stordriftsenheter. Detta förekom speciellt i omlandet till de expansiva handelsstäderna, till exempel Malmö, under 1700-talets slut och under 1800-talet.³

En tredje typ av större jordbruk var prästgårdarna. Under 1700-talet hade dess åkrar oftast legat insprängda i byns tegskifte, men det hade allt som oftast varit den största gården i byn. Den drevs dessutom med privilegierade förutsättningar. Inte blott alla bönder i socknen, utan dessutom de flesta husmän och torpare, var skyldiga att göra något eller några dagsverken om året vardera till prästgården. Direkt främjande för prästgårdens produktionskapacitet var dessutom det extra tillskott av halm som sädestiondets erläggande i otröskad form gav. Arealmässigt har de dock legat närmare de större bondgårdarna än de adliga huvudgårdarna.

Det gemensamma för alla dessa enheter är dels att de uppstod med ståndssamhällets privilegier som grund, dels att de drevs med främmande arbetskraft, antingen avlönad eller i form av bönders och torpars dagsverken. Ofta var ägaren/innehavaren överhuvudtaget inte inblandad i jordbruksproduktionen, och om så var fallet som företagsledare.

Mot dessa storjordbruk är det lätt att kontrastera böndernas jordbruk, som hade karaktären av familjejordbruk. Bönderna anställde också arbetskraft, både daglönare och årsanställda drängar och pigor. Bönderna kunde också ha egna husmän och torpare som erlade ett arrende i form av dagsverken åt dem. Men bönderna och deras söner och döttrar deltog själva i jordbruksproduktionen, och deras ägor kunde sällan expandera över det kamerala måttet ett mantal.

Med början under 1800-talet, och framförallt under 1900-talet, blir dessa kvalitativa avgränsningar allt mer otillräckliga. I de många fall då de klassiska feodalgodsens domäner förblev intakta, och omvandlades till kapitalistiska storjordbruk, kan dessa visserligen fortsatt urskiljas under 1900-talet som en speciell typ av mycket stora jordbruksenheter. Men eftersom de försvinner som särskilda kamerala kategorier lämnar de inga spår i källmaterialen i termer av sin forna form. Dessutom uppstår det kontinuerligt nya storjordbruk genom sammanslagningar och uppköp.

³ Ett tidigt exempel är Malmököpmannen, hamnbyggaren och industriidkaren Frans Suell som 1789 köpte sju utsocknes frälsehemman i Hyllie, avhyste bönderna och sammanlade ägorna till "Annetorp". Andra exempel runt Malmö är Bulltoftagården, Katrinetorp och Kronetorp, se Lars Olsson 1991, s. 30–31 och 1994, s. 46–47. Fenomenet existerade dock även på andra håll i Skåne. Till exempel köpte färgerifabrikören Carl Otto Borg i Lund tre hemmansnummer i Brågarps socken av Carl Axel Trolle på Klågerup 1841. Jorden hade dittills brukats av utsocknes frälsebönder. Borg avhyste bönderna och skapade plattgården Borggård, som numera med sina ägor helt uppslukats av Staffanstorps villor och verksamhetsområden. Borg sålde dock ganska snart Borggård, och grundade 1859 en liknande anläggning, Råbyholm strax söder om Lund. Även denna skapades på avhyst frälsejord, från det som en gång var bondbyn Lilla Råby, vars jord Lunds borgerskap förvärvade redan på 1700-talet.

Storjordbruk i Malmöhus län 1910

En god källa för kartläggning av det skånska jordbrukets drifts- och ägandesituation precis före traktorrevolutionen är 1910-talets ekonomiska karta och de sockenvisa beskrivningarna till denna. I just Malmöhus län gjordes i samband med dess upprättande en detaljerad kartläggning av brukningsenheter.⁴ Denna källa har tidigare använts av forskare, speciellt kulturgeografer, för att identifiera storjordbruk. Nils Ragnar Jeansson använder den för att kartlägga stordomäner på minst 200 hektar. Jeanssons metod och avgränsning är något dunkel, eftersom han till varje sådan, egentlig domän tycks lägga alla andra enheter under samme ägare, som är geografiskt sammanhållna. Därmed kommer alla utarrenderade jordar också att räknas till ”domänen”. Den största enheten blir enligt Jeansson ”Trollenäs med Fulltofta” på 7 828 hektar. Men Trollenäs huvudgårdsdomän, inklusive avhysta bondebruk i Gullarp, Görmundtorp och Näs, var 348 hektar, varav 257 hektar åker, Jeansson gör ingen skillnad på markutnyttjande. Fulltofta huvudgård, som hade samme ägare som Trollenäs men ligger två och en halv mil längre österut, innehöll 759 hektar, varav två tredjedelar var skog och mossar. Resterande 6 700 hektar runt de bägge huvudgårdarna var utarrenderat i högst varierande brukningsdelar, från småbruk på någon enstaka hektar till plattgårdar på över 100 hektar. Det Jeansson identifierar är alltså inte ”stordomänzonen” utan ”storgods-zonen”, inte brukningsdelarna utan ägandeförhållandena. Trots detta språkliga och analytiska problem fungerar metoden ändå hjälpligt för Jeanssons syfte: att geografiskt avgränsa de delar av Malmöhus län som dominerades av storgods vid 1900-talets början, och sedan jämföra befolkningsutvecklingen i dessa delar med länets i övrigt.⁵

Jens Möller har genom jämförelse mellan denna ekonomiska karta och den skånska rekognosceringskartan, som ritades hundra år tidigare, påvisat uppkomsten av 143 nya stordriftsenheter under perioden 1812–1912 i Malmöhus län. Under samma period identifierade Möller 58 byar som avhystes, helt eller till minst hälften, för att utvidga storgodsdriften.⁶ Vi kan dock konstatera att Möllers undre gräns, 100 hektar åker, utesluter många stordriftsenheter. Under Övedskloster försvinner till exempel tre av de nio plattgårdarna: Kärrby gård, Skartofta gård och Vombs Norregård. Under Torup försvinner en av de fyra i Bara socken: Skammarpsgården. Alla dessa hade på 1910-talet 80–90 hektar åker. På samma sätt utesluts en rad andra omisskännliga plattgårdar: Källesjö under Bjersjöholm, Jennyhill och Robertsdal i Herrestad, Fairyhill i Stehag, m.fl. Dessutom utesluts nästan helt de större driftsenheter som har sitt ursprung i bondejord, som ytterst sällan nådde upp till brukningsarealer över 100 hektar åker. Vi måste dessutom för vårt syfte identifiera alla stordriftsenheter, inte bara de nytillkomna gårdarna på frälsejord.

Med hjälp av beskrivningarna till 1910-talets ekonomiska karta har här en inventering av storjordbruken gjorts, socken för socken i Malmöhus län. I tabell 1 sammanställs brukningsenheter med minst 90 hektar jord varav minst 60 hektar åker. I början av 1900-talet var 60 hektar åker i sig en mycket stor brukningsenhet, som krävde en arbetskraft på 4–6 personer, och kombinerat med minst 30 hektar av annat ägoslag – äng och skog – utgjorde det en riktig stordriftsenhet. Antalet skattebönder i Malmöhus län som ägde en sådan gård var väldigt litet, närmare bestämt 21 stycken, vilket framgår av tabell 1. De utgjorde ca en promille av länets cirka 20 000 bönder.⁷ Som vi ovan sett ansåg samtida bedömare att

⁴ I alla andra län nöjde man sig med att kartlägga ägarförhållandena, se försätsblad till ekonomiska kartan ”Malmöhus läns sockenbeskrifningar”, Rikets allmänna kartverk, ekonomiska avdelningen 1919.

⁵ Jeansson 1966, s. 42–51.

⁶ Möller 1989, s. 66–67.

⁷ Beräknat efter Bisos ”Jordbruk och boskapsskötsel”, 1900.

minimigränsen för jordbruk som höll statare gick någonstans vid 40–60 hektar åker. Alla dessa kan vi inte fånga upp som stordriftsenheter, men otvivelaktigt har alla våra enheter varit kvalificerade för att hålla statare enligt samtidens norm.

Tabell 1. Storjordbruk i Malmöhus län på 1910-talet, antal sorterade efter storlek samt medelstorlekar (hektar).

hektar åker	alla	varav					
		gamla säterier	platt- gårdar	kungs- gårdar	krono- domäner	skatte, stånds- person	skatte, bonde
60 – 99	75	1	36	1	16	7	14
100 – 199	224	27	154	7	17	12	6
200 – 299	75	30	40	1	1	3	0
300 – 493	35	20	14	1	0	0	0
totalt antal	409	78	244	10	34	22	21
medel- värde (ha)	168	247	159	164	110	146	104
median (ha)	146	242	140	155	101	147	96

Källa: *Beskrifning till Ekonomiska kartan... 1912–1917.*

Det totala antalet storjordbruk i Malmöhus län enligt denna definition var 409 stycken och deras areal innehöll i medeltal 168 hektar åker.⁸ Vad var då detta för sorts enheter? Genom jämförande analys av kameral jordnatur, ägarförhållanden och försök till social klassificering av ägarna kan vi dela in enheterna i sex olika grupper enligt tabell 1.

Av stordriftsenheterna var nu bara 19 procent gamla säterier, men av de verkligt stora enheterna, de med över 300 hektar åker, utgjorde de ett absolut flertal, 20 av 35. Uttrycket ”gamla säterier” kan till viss del sägas vara missvisande här. Visserligen innefattas i deras ägor 78 gamla huvudgårdars domäner, ibland med anor i medeltiden, men till dem hade under 1800-talet lagts ny jord, ofta från tidigare bondbyar som låg i anslutning till säteriet. Så låg till exempel till Krageholms huvudgård de tidigare bondehemmanen Årsjö 2, 6, 7, 8 och 15, till Dybäck och Barsebäck delar av byarna med samma namn, till Bjersjöholm delar av Stora Tvären och Bjäresjö. Till Sövdeborgs domän låg hela den avhysta byn Tågra med elva jordeboksnummer, osv.

Till en del av säterierna fanns stora skogsarealer som brukades tillsammans med huvudgården. Exempel på detta är Björnstorp (500 hektar skog), Snogeholm (705 hektar), Knutstorp (1 250 hektar), Krapperup (572 hektar), Vrams Gunnarstorp (1 382 hektar), Sövdeborg (1 138 hektar), Trolleholm (635 hektar), Börringekloster (810 hektar) och Krageholm (720 hektar). I andra fall låg skogsegendomarna som en speciell skogsförvaltning under herrgården, medan åkerdriften för tillfället var utarrenderad. Exempel på det är Högstad/Baldringe i det Piperska fideikommisset, med totalt 681 hektar skog.

⁸ Ett fåtal större enheter drar upp medelvärdet ganska kraftigt i förhållande till medianen, vilket är en normal statistisk effekt av att en nedre gräns satts mitt i ett tätare intervall än i toppen.

De flesta stordriftenheterna, 244 stycken eller cirka 60 procent, var de så kallade plattgårdarna. Det var nyare driftsenheter som godsägarna skapat genom att avhysa sina frälsebönder och lägga samman deras hemmansjord. Denna process hade företrädesvis ägt rum under 1800-talet. En handfull av dem hade då också fått egen säteristatus, vilket fortfarande innebar förmånligare beskattning, genom att dess adliga ägare bytt eller överflyttat säterirättigheter från andra egendomar, men detta ändrar inte vår karaktäristik av dem som plattgårdar i detta sammanhang.⁹

På ett flertal av plattgårdarna hade ett ståndsmissigt *corps de logi* anlagts, som en markör för att detta inte var någon vanlig bondgård. Gårdarnas areala storlek varierade kraftigt, med en tyngd i intervallet 100–199 hektar och samtidigt fanns bland plattgårdarna några verkligt stora enheter, vilket i tabell 1 också avspeglas i den stora differensen mellan medelvärde och median. Bland de större plattgårdarna i Malmöhus län hittar vi t.ex. Gårdstånga Nygård och Östergård (vardera över 300 hektar åker) nordost om Lund, Halmstadgården (334 hektar) i nuvarande Svalövs kommun, Svedberg (345 hektar) nordost om Helsingborg, Fredriksberg (417 hektar) utanför Ystad och Skönabäck (470 hektar) norr om Skurup.

Plattgårdarna var på 1910-talet ofta utarrenderade och flera av dem hade nu fått en annan ägare än ursprungsgodset. Möller hävdar att nästan hälften av de 143 plattgårdar han identifierat var friköpta vid denna tidpunkt.¹⁰ ”Friköpt” kan här vara en tvivelaktig benämning, eftersom det antyder att det är en brukande bonde som köper sin gård. Av de 244 plattgårdarna vi identifierat ägdes 22 stycken, eller endast 9 procent, av personer som indikativt har tillhört bondeklassen genom det patronymiska namnskicket. Ungefär en tiondel av säterierna ägdes för övrigt också vid denna tidpunkt av personer med namnändelsen -sson. I de flesta fall då försäljning av stordriftsenheter skett har köparna varit andra stånds personer eller bolagsbildningar. Men en annan vanlig orsak till att plattgårdar skilts från ursprungsgodset har varit arvsdelning. Plattgårdar som var del av ett fideikommiss intog här naturligtvis en särställning eftersom egendomen var odelbar, såväl genom arv som genom försäljning.

Den tredje vanligaste typen av stordriftsenheter var utarrenderade kronodomäner. Detta var jord som tack vare att den enligt indelningsverket varit anslagen till en speciell befattningshavare eller institution inte fick bortsäljas från kronan. Det kunde gälla t.ex. gamla militieboställen, liksom domkapitlets eller universitetets lönejordar. Den största enskilda brukningsenheten i denna kategori var på 1910-talet det gamla kvartermästarbostället i Brandstad i Färs härad som höll 209 hektar åker och 40 hektar skog. Detta var dock sammanlagt distanserat av det för tiden delade bostället för landskamreren, beläget i Arendala strax öster om Lund med sammanlagt 278 hektar åker. De flesta av dessa större driftsenheter på kronojord bestod av två jordeboksnummer eller fler, vilket visar att två eller flera tidigare bondejordbruk lagts samman och arrenderats ut som en enhet. Till kronodomänerna har i vår sammanställning, lite vanvördigt, också räknats två stadsjordar som arrenderades ut i stordriftsenheter: Bulltofta (98 ha) som ägdes av Malmö stad och Gamla Kungshult (88 ha) i Allerums socken som ägdes av Helsingborgs stad.

⁹ Exempel på detta är Skönabäck (se nedan) i Slimminge socken, till vilken ägaren Cornelius Cronioe flyttade över delar av säterijorden från Brodda i samma socken 1815, Kjellberg 1966, s. 276. Inga nya säterier fick i princip bildas i Sverige efter 1680-talet men överflyttning av säterirättigheter från en egendom till en annan kunde accepteras efter ansökan.

¹⁰ Möller 1989, s. 67.

Även prästgårdarna tillhörde denna kategori av osäljbar kronojord. Med tanke på att dessa i 1700-talets Skåne utgjort de största enskilda brukningsenheterna utanför godssocknarna,¹¹ är det väl värt att notera att vi bara återfinner tre prästgårdar bland de 409 största gårdarna på 1910-talet. Förklaringen till detta är dock deras en gång för alla givna areella ramar, vilka nu raskt hade passerats av andra enheter som saknade dessa begränsningar för sin expansion. De tre prästjordar som trots allt platsade som storjordbruk var kyrkoherdeboställena i Högseröd, Västra Karaby och Silvåkra med 84, 102 respektive 157 hektar åker. Efter 1910 års reglering av prästlönerna brukades ingen av dessa jordar längre av kyrkoherden, utan de var utarrenderade.

Till kronodomäner kan egentligen också de gamla kungsgårdarna räknas, men deras speciella herrgårdsstatus, med i ursprungsläget större domäner och med hela byar av dagsverksskyldiga krono- och skattebönder anslagna till bruket av dessa, placerar dem i en särställning. Legalt hade de under 1700- och 1800-talen saknat de privatägda godsdomänernas möjlighet till ohämmad expansion på bondebrukets bekostnad, och dagsverkssystemet hade där avskaffats senast 1883.¹² Men domänerna behölls i stor utsträckning intakta och arrenderades nu ut av staten, i varierande driftsenheter. Bland dessa stordriftsenheter märks t.ex. halva Dalby kungsgård (109 hektar åker), Månstorp (i två delar, 75 respektive 162 ha), Uranieborg (173 ha), två tredjedelar av Flyinge (229 ha) och Alnarp (315 ha), den senare dock i det ägande Lantbruksinstitutets egen förvaltning.

Nästa stordriftskategori hade etablerats på skattejord men ägdes av ståndspersoner eller bolag. Totalt fanns i länet 22 sådana enheter. Storleksmässigt var dessa enheter väl i nivå med de flesta plattgårdarna på frälsejord. De finns dock inte alls representerade bland de allra största brukningsenheterna. Förklaringen torde vara att det var betydligt mer komplicerat att samla på sig ett sammanhängande storjordbruk genom att köpa upp skattegårdar på en fri marknad än att som på frälsejorden helt enkelt avhysa det antal bönder som krävdes för önskad storlek på den nya brukningsenheten. Bland skattestorjordbruk ägda av ståndspersoner återfinner vi flera enheter runt Malmö stad, vilka stadens köpmän och industrikapitalister köpt upp och lagt i stordrift, t ex Rosengård (164 hektar åker) som ägdes av bl.a. Bernt Kockum, Elinelund (144 ha) som ägdes av AB Förenade Kalkbrotten och Arlovsgården (191 ha) med flera ägare.

Den största andelen bolagsägda jordbruk, 6 av 22 gårdar, återfinns bland storjordbruken på skattejord. Dessutom ägdes 12 av säterierna och plattgårdarna av bolagsbildningar. Det helt dominerande bolaget på den skånska jordmarknaden var Svenska Sockerfabriksaktiebolaget som ensamt ägde 10 av de 18 bolagsägda storjordbruken. Bolaget hade bildats 1907 med sin skånska föregångare som bas och ägdes till största del av landskapets godsägare. I detta företag hade de i praktiken monopoliserat Sveriges sockerindustri.¹³

Bland Sockerbolagets jordegendomar märks två av de större säterierna: Klågerup (364 hektar åker) öster om Malmö och Säbyholm (367 hektar) utanför Landskrona. Samma bolag ägde också en av länets större plattgårdar, Marieberg (311 hektar) utanför Landskrona. Dessutom arrenderade Sockerbolaget flera stordriftsenheter. Så till exempel Sireköpinge säteri (306 hektar) och en av dess plattgårdar Hedegården (302 hektar) som båda utarrenderades av godsägare Hage. Att Sockerbolaget på 1910-talet hade skapat en stor egen produktionsbas även på odlingssidan bör ses mot bakgrund av de strider mellan odlare och fabriker om

¹¹ Jfr Olsson 2005, s. 64.

¹² Olsson 2002, s. 253.

¹³ Winberg 1920, s. 4–8. Ref till Fredrik Björk xx.

betpriset som ägde rum under seklets första årtionde. Bolaget ville gardera sig mot eventuella betstrejker, och därmed skapa en bättre förhandlingsposition gentemot sina leverantörer.

Slutligen fanns det 21 stordriftenheter som hade bönder som ägare. Dessa var de relativt sett minsta enheterna, med ett medianvärde på 96 hektar åker, och ingen enhet översteg 160 hektar. Nio av dem var koncentrerade till två socknar – Torna Hällestad och Västra Karaby. Fallet Hällestad, som ligger strax öster om Dalby, var lite speciellt eftersom vi kan misstänka att åtminstone fyra av de fem storjordbruken uppstått ur gårdar som tidigt ägts av ståndspersoner. I en ögonblicksbild från socknen på 1760-talet hittar vi i Hällestads by kronobefallningsmannen Dröscher och landsfiskalen Krok, i Abusa kapten Warg och löjtnant Kortz, i Västra Tvet kyrkoinspektör Cronsjö och i Vasaholm hejderidare Årberg som jordägare.¹⁴

I Västra Karaby söder om Landskrona, uppstod å andra sidan alla de fyra storjordbruken på genuin bondejord. Bakgrunden var den grupp av agrara bondeentreprenörer som kunde växa sig större och större under 1800-talet. De tog initiativ till skiften, nyodlade, köpte på sig mer jord, slog samman gårdar och byggde ekonomi- och manbyggnader i för bondesocknen dittills okända proportioner.¹⁵ Var då Västra Karaby unikt? Nej, egentligen inte, eftersom en liknande process ägde rum i de flesta skånska bondesocknar. Det som är speciellt för Västra Karaby är att så många gårdar på 1910-talet kommit upp över de gränser vi varit tvungna att sätta för att avgränsa storjordbruken, 90 hektar varav minst 60 hektar åker. Under dessa gränser återfinns vi hundratals storbondebruk i Malmöhus län som tillkommit på ett liknande sätt.

Hela åkerarealen i Malmöhus län kan med hjälp av beskrivningarna till Ekonomiska kartan vid denna tidpunkt summeras till ca 330 000 hektar, av vilka dessa 409 enheter höll 21 procent. Den geografiska spridningen av storjordbruken sammanfaller till stor del med de klassiska godsdominerade delarna av Skåne. Ljunits och Herrestads härad i Ystadtrakten var till exempel de mest utpräglade historiska godsbygderna med 80–90 procent frälsejord. I dessa häradar låg vid 1900-talets början närmare en tredjedel av den totala åkerjorden som storjordbruk. Lika hög andel hade Rönnebergs härad i västra Skåne, men där utgjorde frälsejordens andel bara 34 procent. Storjordbrukens andel av jorden var lägst i de klassiska bondekontrollerade häraderna på Söderslätt – Skytts och Oxie – med 8 respektive 13 procent.

Vid en mer detaljerad geografisk analys finner vi att en stor del av socknarna, nästan en tredjedel, inte hade några storjordbruk alls (tabell 2). Här var andelen frälsejord i allmänhet liten, i medeltal 23 procent. Det finns dock flera undantag, alltså socknar som inte hade några stordriftenheter vid 1900-talets början men som historiskt dominerats av adeln. Av dessa 74 socknar i tabell 2 bestod 11 stycken av minst 50 procent frälsejord. Fyra socknar – Sankt Peters Kloster strax väster om Lund, Östra och Västra Strö i Mellanskåne samt Bromma i Ystadtrakten – hade alla över 90 procent frälsejord. En orsak till detta kan vara att den aktuella herrgården av någon anledning gått mot strömmen och aldrig utvecklat storgodsdrift. En annan orsak kan vara att frälsegodset i en sådan socken bestått av strögods som dess kanske spridda ägarkrets saknat intresse eller möjlighet att avhysa och slå samman. En tredje orsak kan vara att stordriften avbrutits under 1800-talet genom försäljningar och godsstyckningar.

¹⁴ Gillberg 1765, s. 150.

¹⁵ Jämför Svensson 2001. Vid en kontroll av dessa fyra stordriftenheter mot de källmaterial som Svensson använt vid sin studie av Västra Karaby finner vi just 1800-talets mest framträdande bondeentreprenörer i socknen som deras grundare.

Tabell 2. Sockenvis analys av storjordbrukens och frälsejordens utbredning i Malmöhus län.

	antal	andel
antal socknar samt städer med stadsjordar	241	
socknar utan något storjordbruk	74	
dessas andel av alla socknar		31 %
andel frälsejord bland dessa, medel		23 %
socknar med minst 25 % av åkern i storjordbruk	78	
dessas andel av alla socknar		32 %
andel frälsejord bland dessa, medel		69 %

Källa: Beskrifning till Ekonomiska kartan... 1912–1917.

De socknar där storjordbruken omfattade minst hälften av åkerjorden visas i tabell 3. I dessa 19 socknar återfinns vi 21 gamla säterier och totalt 65 plattgårdar. Flera av plattgårdarna representerar avhysta byar. Här har stora delar av bondebruket trängts ut under 1800-talet, och det skulle komma att fortsätta att göra så under 1900-talet. Generellt sett var befolkningsutvecklingen svagare i denna typ av socknar än i resten av Skåne under bägge dessa århundraden.¹⁶

Alla dessa socknar, utom en, dominerades av gammal frälsejord. Detta undantag var Säby strax norr om Landskrona. Säbyholm var ett så kallat berustat säteri och tillhörde därmed kameralt kategorin skattejord. Enligt denna ganska ovanliga konstruktion hade godsägaren samma form av skattskyldighet till kronan som en rusthållare, fast proportionellt till jordinnehavet i större omfattning.¹⁷ Säbyholm hade på hundra år ungefär fördubblat sin åkerareal, och är därmed det av dessa storjordbruk som expanderat sin åkerareal minst.¹⁸ Det beror på att ägaren till Säbyholm, på grund av jordens kamerala natur, saknade legala möjligheter att avhysa andra bönder i grannskapet.

Två av socknarna, Skeglinge och Vomb, hade inga gamla stordriftsenheter alls, utan brukades helt av bönder fram till 1800-talet, då dramatiska förändringar i godsens markdisposition ägde rum. I alla de övriga socknarna fanns gamla frälseäterier från dansk tid, men dessas historiska omfång var i samtliga fall blygsamma jämfört med vad de skulle bli. Deras medelareal åker under 1700-talet hade varit ca 80 hektar, vilket ska jämföras med 925 hektar 1910, en ökning med 16 gånger.¹⁹ Allra störst var ökningen i Svalövs socken, vars areal i storgodsdrift ökade 39 gånger, och Välinge som ökade 29 gånger.

¹⁶ Svensson 2005, s. 44–62, Olsson 2005, s. 154, Jeansson 1966, s. 49, Fridlitzius 1979, s. 24–32.

¹⁷ Säbyholms berustade säteri skulle underhålla tre kavalleristers lön, bostad, utrustning och häst, vilket utgjorde dess hela skatteplikt. Ägaren till ett frälseäteri, å sin sida, betalade ingen grundskatt alls för sitt jordinnehav.

¹⁸ Värderingar av Säbyholm 1797–1810 indikerar en åkerareal på ca 190 hektar, Rönnebergs häradsrätts arkiv, protokoll vid syner och andra extra förrättningar, AVa:4.

¹⁹ Arealen uppskattad med hjälp av herrgårdsbeskrivningarna 1683, sammanfattade i Jeppsson 1967.

Tabell 3. Socknar i Malmöhus län med över 50 procent av total åkerareal i stordrift på 1910-talet.

Socken	Härad	Åkerareal		Andel av åker		Huvudgård/ säteri	Plattgårdar
		(ha) socknen	varav i stordrift	stordrift	fräse		
Öved	Färs	1 974	1 381	70 %	90 %	Övedskloster, Tullesbo, Svansjö	Öveds gård, Torp, Skartofta gård, Kärby gård.
Bara	Bara	1 258	853	68 %	95 %	Torup	Spångholm, Ängagården, Tranberga, Skammarpsgården
Säby	Rönnebergs	555	376	68 %	0 %	Säbyholm	
Norra Svalöv	Rönnebergs	2 029	1 336	66 %	77 %	Axelvold	Lönnstorp, Heleneborg, Svalövsgården, Källstorps gård
Högestad	Herrestad	960	632	66 %	92 %	Högestad	Högestad Nygård, Ljungagården
Örtofta	Harjagers	1 099	700	64 %	89 %	Örtofta	Slättäng, Toftaholm, Sveaborg
Sireköpinge	Rönnebergs	2 093	1 286	61 %	100 %	Sireköpinge	Hedegården, Spargodt, Köpings- berg, Norrlycke, Västergård, Rågård, del Loarpsgården
Skarhult	Frosta	1 715	1 027	60 %	91 %	Skarhult	Bältingegården, Amensgården, Lejesta, Kungshult, Klemedstorp Källstorp
Risekattslösa	Luggude	957	549	57 %	100 %	Bosarp	Charlottenborg
Gårdstånga	Frosta	1 342	769	57 %	98 %	Viderup	Gårdstånga Nygård, Gårdstånga Östergård, Roslöfsholm
Välinge	Luggude	2 688	1 528	57 %	88 %	Rögle	Höghult, Stureholm, Johanneshus, Bjårbolund, Rönhult, Tånga
Vomb	Färs	1 117	635	57 %	89 %	Övedskloster	Bruksgården, Södergård, Nygård, Norregård
Balkåkra	Ljunits	839	475	57 %	92 %	Marsvinsholm	del Charlottenlund (säteri)
Bjäresjö	Herrestad	1 569	864	55 %	95 %	Bjersjöholm, Ruuthsbo	del Källesjö
Herrestad	Herrestad	1 792	972	54 %	90 %	Herrestad	Fredriksberg, Karlsfält, Robertsdal, Jennyhill
Skeglinge	Frosta	562	286	51 %	72 %	Viderup	Gårdstånga Östergård, Lilla Skeglinge
Mörarp	Luggude	1 464	741	51 %	68 %	Rosenlund	Mörarps gård, Marielund, Gustafs- borg, Axelsdal, Tollarps gård
Gårdslöv	Vemmenhög	1 969	995	51 %	96 %	Näsbyholm	Näsby gård, Tärnö, Sillesjö, Allarp
Odarslöv	Torna	1 416	710	50 %	98 %	Svenstorp	Östragård, Gustafshill, Kroksbygd, Västragård, Korsbäck

Anm: I några av socknarna fanns mindre delar som brukades under säterier eller plattgårdar i andra socknar. Den del som ligger i aktuell socken är inräknade i arealen, men den utsocknes enhetens namn nämns bara i de tre arealmässigt största fallen: Loarpsgården i Halmstad/Sireköpinge socknar, Charlottenlund i Skårby/Balkåkra socknar och Källesjö i Hedeskoga/Bjäresjö socknar.

Källa: *Beskrifning till Ekonomiska kartan...* 1912–1917.

Storjordbrukens utveckling 1500–1910

I Skåne fanns efter medeltidens slut mycket få institutionella spärrar för storjordbrukens expansion.²⁰ De skånska böndernas motstånd mot godsägarnas ekonomiska och politiska makt knäcktes för lång tid framöver i två inbördeskrig under 1500-talets första del. I samband

²⁰ Analysen av godsexpansionen mellan åren 1500 och 1850 bygger på Olsson 2002.

med övergången till Sverige skrevs adelns rätt att bibehållas vid sina gamla privilegier in i fredsavtalet. Karl XI:s reduktion av adelsgodset berörde endast i mycket ringa utsträckning Skåne. Med 1723 års svenska adelsprivilegier undanröjdes alla eventuella tvivel om godsägarnas rätt att avhysa sina bönder för att ”göra sitt gods nyttigt”. Rätten att ta ut oregerad dagsverksskyldighet i Skåne och Halland bekräftades åter efter den så kallade frälsebonderörelsens nederlag på 1770-talet. Under tiden verkade en allt mer inflytelserik bonderepresentation i Sveriges riksdag, men där var adelns bönder inte ens representerade och bonderiksdagsmännen var i grunden ointresserade av deras sak.

Tabell 4. Åkerarealen 1850–1910 vid 30 skånska storjordbruk (hektar och procentuell förändring).

gård	socken	typ	1850 (ha)	1910 (ha)	förändring (%)
Beden	Villie	plattgård	104	104	0
Bjärbolund	Välinge	plattgård	105	131	25
Björnstorp	Gödelöv	säteri	128	132	3
Charlottenlund	Snårestad	säteri	264	368	40
Ettarp	Gödelöv	plattgård	193	215	11
Häckeberga	Häckeberga	säteri	102	127	25
Johanneshus	Välinge	plattgård	58	190	226
Klågerup	Hyby	säteri	222	364	64
Kulla Gunnarstorp	Allerum	säteri	198	720	264
Lönhult	Farhult	plattgård	197	289	46
Marsvinsholm	Balkåkra	säteri	684	877	28
Osbyholm	Hörby	säteri	227	181	-20
Romdala	Hörby	plattgård	118	160	35
Rydsgård	Villie	säteri	367	493	34
Rögle	Välinge	säteri	311	441	42
Skarhult	Skarhult	säteri	712	1 027	44
Stora Markie	Anderslöv	säteri	355	579	63
Svenstorp	Odarslöv	säteri	415	1 066	157
Södra Ugglarp	Bonderup	säteri	99	126	28
Sövdeborg	Sövde	säteri	839	1 665	98
Tejarp	Hyby	plattgård	99	139	41
Torsjö	Solberga	säteri	246	266	8
Trollenäs	Trollenäs	säteri	425	727	71
<i>medelvärde</i>			281	425	58
<i>median</i>			222	289	40

Källor: Ljunggren 1852–1863 samt *Beskrifning till Ekonomiska kartan...* 1912–1917. Medtaget är samtliga enheter för vilka Ljunggren anger åkerareal och som går att identifiera i 1910-talets kartbeskrivning.

Förklaringar till storgodsdriftens expansion kan alltså svårligen sökas i nya eller förändrade institutionella villkor under dessa fem hundra år, de har hela tiden varit gynnsamma. De styrande faktorerna har istället varit prisutveckling och marknadstillväxt. Ökningen av de skånska godsens domänproduktion under perioden 1500–1815 visar sig vara i det närmaste perfekt korrelerad med utvecklingen av de internationella spannmålspriserna. Expansionen skedde i två större vågor, den första med 1500-talets prisrevolution då spannmålsproduktionen fördubblades, och den andra med det sena 1700-talets prisökningar som kulminerade med Napoleonkrigen. Därefter bryts det direkta sambandet, men 1800-talets marknadstillväxt i kombination med möjligheten att öka arealproduktiviteten skapade fortsatta

incitament till expansion av driften. Utsädet på skånska godsdomäner fördubblades mellan 1750 och 1825, för att sedan fördubblas ytterligare än gång under de följande 25 åren.²¹

Perioden 1850–1910 innebar en fortsatt stark befolkningstillväxt. Eftersom det till största del var antalet obesuttna på landet, och så småningom i staden, som ökade innebar detta en fortsatt marknadsexpansion för livsmedel. Samtidigt ökade spannmålsexporten kraftigt på 1850- och 60-talen. Hur gick det då med storjordbruken?

I tabell 4 har 30 storjordbruks åkerareal på 1910-talet enligt ekonomiska kartan jämförts med åkerarealen 60 år tidigare. Endast en av gårdarna minskade sin åkerareal under denna tid, och bara tre var oförändrade eller ökade mindre än 10 procent. De andra 26 gårdarna ökade åkerarealen avsevärt. Vi skall ha i minnet att fram till 1800-talets mitt hade de skånska herrgårdarna redan över en 75-årsperiod fyrdubblat sin produktionskapacitet, och de flesta av dess plattgårdar hade nyligen anlagts. Nu ökade åkerarealen ånyo, för de här kontrollerade gårdarna med 40 eller 60 procent, beroende på om vi räknar ökningen median eller medelvärde. Både plattgårdar och gamla säterier ökade sin åkerareal. En del av ökningen skedde genom att tidigare äng eller utmark uppodlades, en del skedde genom fortsatta avhysningar av bondebruk. Om vi istället för åkerareal studerar totalarealen ökade den också för ett flertal av gårdarna. Detta kunde bara ske på bekostnad av andra, vanligtvis mindre jordbruk.

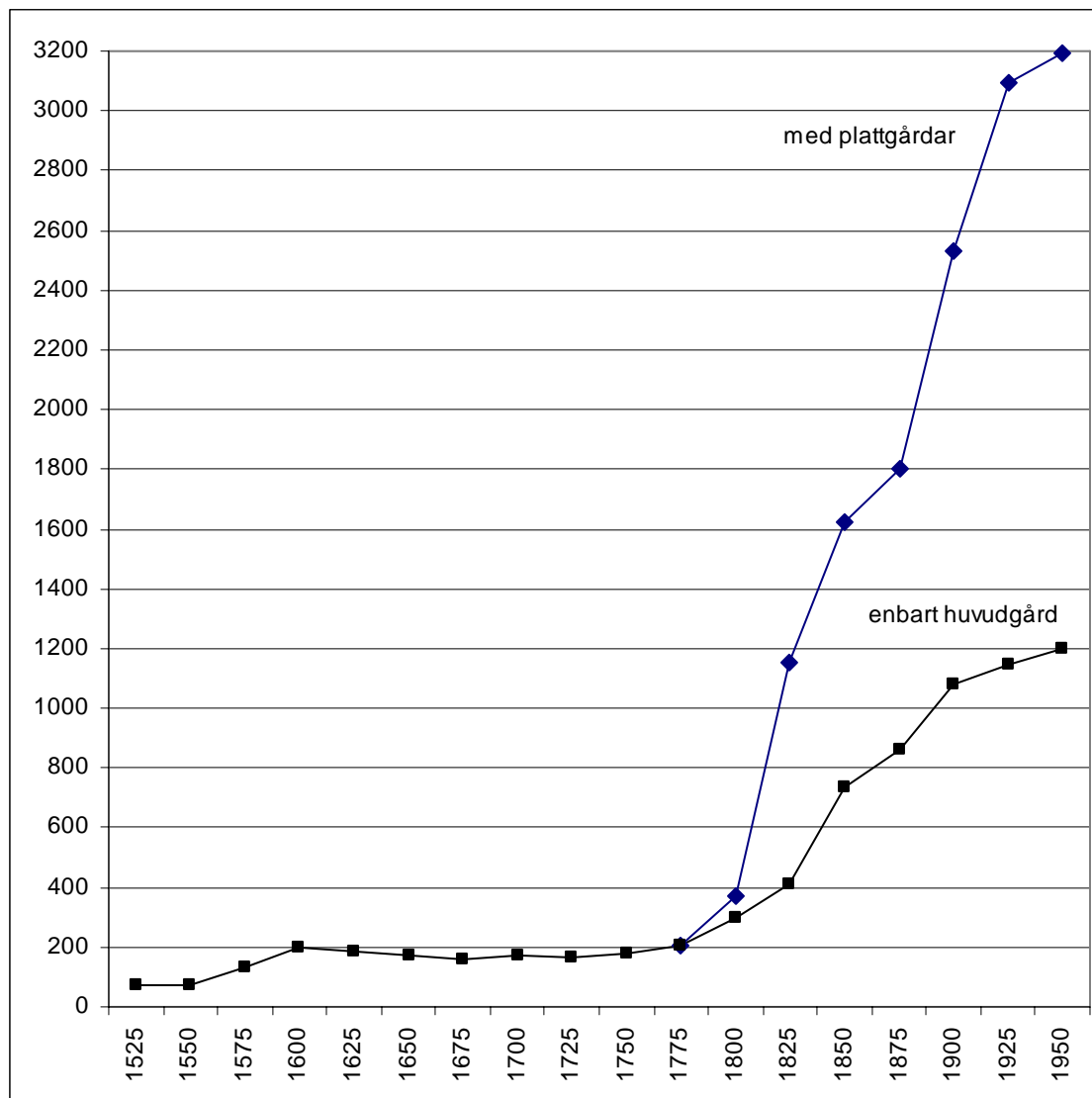
Markanvändningen i sig ger inga indikationer på en starkare orientering mot djur- och mjölkproduktion under 1800-talets andra del. Tvärtom så minskade ängs- och betesmarken överlag. Nu var den mesta foderproduktionen överflyttad från naturlig äng till vallodling i åkercirkulationen, men betesmarkerna minskade också, vilket skulle kunna modifiera den etablerade bilden att en mer allmän övergång från vegetabilisk till animalisk produktionsinriktning ägde rum vid godsen. Dock finns möjligheten att stallning året runt blivit vanligare under 1800-talets andra del.

De skånska godsens långsiktiga produktionsutveckling exemplifieras i figur 1 av Vittskövle söder om Kristianstad. I detta fall var den tidigaste expansionen, under godsens första guldålder, helt genomförd till år 1600. Därefter följde en lång stagnationsperiod, men från och med 1700-talets slut skedde en exempellös tillväxt i spannmålsproduktionen. Totalt upprättades under 1800-talets första del sju plattgårdar under Vittskövle genom att tidigare bondebrukad jord lades under godsets eget bruk. Också själva huvudgårdens expansion ägde till största delen rum genom avhysningar av bönder i byarna Vittskövle och Eskilstorp. Under slutet av 1800-talet skedde en betydande del av expansionen genom torrläggning av mossmarker. Under mellankrigstiden avtog produktionsökningstakten betydligt beroende på de tryckta jordbrukskonjunkturerna.²²

²¹ Olsson 2002, s. 224–230.

²² Olsson 2006. Här mäts utsädesmängden, eftersom det är en nöjaktigt jämförbar indikator på produktionsinsatsen under mer än 400 år. Från 1800-talets första del till 1900-talets dito ökade korntalsavkastningen vid Vittskövle med knapp 20 procent, från 8,0 till 9,5 (råg), men jämfört med 1500- 1600-talen korntal på 3,8 hade en betydande ökning redan skett.

Figur 1. Vittskövle domänproduktion 1525–1950, utsäde i hektoliter.

Anm: Omräkning från viktmått (1898–) till volymmått har skett efter respektive sädeslags litervikt i Gälds härad 1902 enligt *Sveriges jordbruk vid 1900 talet början* 1909. Mängden potatis under 1800- och 1900-talen har vägts enligt gängse relation, tre till ett, jämfört med spannmål (se Olsson 2002, s. 223). Mossodlingen Sandkulturen (separat redovisad i räkenskaperna 1892–1924) har räknats till Segesholm medan Prästgårdsarrendet (1917–) räknats till huvudgården. Plattgårdarna behandlas lika oavsett om de drivits direkt under herrgården, varit utarrenderade till någon annan ståndsperson eller senare gått ifrån ägarlinjen genom arvsifte eller försäljning. De har, i den mån de försvinner ur Vittskövles räkenskaper, beräknats ha haft en proportionell utveckling med kvarvarande enheter.

Källor: *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods...* (1515), De la Gardie-samlingen (1600), i övrigt räkenskaper och andra handlingar i Vittskövle godsarkiv. Figuren tidigare publicerad i Olsson 2006.

Lönearbete i jordbruket

Vi vet att statarsystemet var vanligast på godsen, men att det fanns även på större gårdar som brukades av bönder. Det går emellertid inte att sätta någon generell gräns för hur stort ett jordbruk har varit när det förekom statare eller inte. Beslutet att hålla årsanställda vid ett visst jordbruksföretag har ytterst berott på vilken avkastning i förhållande till utgifterna den

anställde har kunnat ge dess ägare. Avkastningen från årsanställda inom ett jordbruksföretag har i sin tur varit avhängig av två samverkande faktorer.

Den första är om produktionsenheten kan karaktäriseras som ett traditionellt bondejordbruk eller inte. Bondejordbruket var inte bara ett familjeföretag där alla produktiva familjemedlemmar arbetade, det var också en gemensam konsumtionsenhet. I ett sådant företag fanns en tydlig tröskel för när det var lönsamt att hålla extern årsanställd personal. I det äldre bondesamhället hade denna tröskel kunnat sänkas genom att årsanställd personal – drängar och pigor – var ogifta och åt och bodde på gården. Genom att de då blev en integrerad del även av jordbruksföretagets konsumtionsenhet kunde kostnaderna sänkas. Från och med 1800-talets slut har detta traditionella tjänstefolkssystem börjat avvecklas och bönderna har strävat efter att inskränka eventuella löneutgifter till visstidsanställningar vid säsongstoppar. Men de enheter som inte var bondejordbruk saknade dessa familjeföretagets karaktäristiska villkor, och var istället helt och hållet hänvisade till främmande arbetskraft i någon form.

Den andra är jordbrukets storlek och produktionsinriktning. Vid en viss produktionsvolym blir det lönsamt att hålla årsanställd personal även för bondejordbruk, och antalet anställda i alla typer av jordbruk är naturligtvis beroende av den totala arbetsåtgången i produktionen. Men en viktig faktor är dessutom produktionsinriktningen. Åkerbrukets behov av årsanställd personal har alltid varit betydligt mindre än animalieproduktionens, även om denna skillnad var mindre så länge tröskning gjordes manuellt under höst och vinter, före 1900-talets mekanisering. Andra faktorer som kan påverka är åkerbrukets produktionsinriktning, där till exempel arbetskraftsintensiv rotfruktsodling gör säsongsvariationerna större. Omvänt kan det på gårdsbruk med större diversifiering, till exempel omfattande skogsbruk, skapas underlag för fler årsanställningar.

Nyare forskning hävdar att säsongsanställningar är den historiskt ”normala” formen i kapitalistiskt jordbruk som baseras på produktion av grödor. Fasta anställningar är egentligen en anomali som förklaras av arbetsgivarens behov av att disciplinera och undertrycka arbetskraften. De blir bara vanliga där övervakning av arbetet är speciellt viktig, där kostnaderna för övervakning är höga, eller där produktionen kräver extraordinära insatser från arbetskraften. Ur kontrollsynpunkt fungerar fasta anställningar bäst när det finns en stor reservarmé av mer tillfällig arbetskraft, som de fasta anställda kan jämföra sin egen situation med. Statarna hade årsanställningar, och räknas i detta sammanhang räknas som ”semi-permanent workers”.²³

Balansen mellan säsongsanställningar och mer permanenta anställningsformer har också påverkats av att säsongsanställningar är förbundna med höga transaktionskostnader, framförallt upprepade sök-, informations- och förhandlingskostnader i samband med rekrytering av arbetskraft.²⁴ Det kan alltså på marginalen ha varit lönsamt att hålla en viss mängd årsanställd personal som inte gav hög avkastning under vintrarna, för att minska behovet av säsongsanställningar.

²³ Collins & Krippner 1999, s. 531, 515.

²⁴ Arbetskraften kan ses som en ”kvasifast produktionsfaktor” som innehåller en rad kostnader för informationssökning, förhandling, upplärning, m.m. Begreppet introducerades i Oi 1962.

Förändringen av storjordbrukens arbetsorganisation och statistiken

I utgångsläget fanns godset och bönderna. Bönderna gjorde dagsverken på herrgården inom ramen för ett i grunden feodalt arrangemang som uppstod under medeltiden.

Kommersialiseringen av godsens produktion hade gått långt redan under 1500-talet, men så sent som under 1800-talets första del hade denna marknadsorientering inte lett till någon bred upplösning av de gamla relationerna inom godsens produktion i Skåne. Med ett minimum av anställda – en inspektor eller rättare, en ladufogde, några årsanställda ogifta drängar och pigor – kunde ett flertal av herrgårdarna upprätthålla omfattande storjordbruk med hjälp av dagsverksskyldiga bönder och husmän/torpare.²⁵

På herrgårdarna i östra Sveriges slättbygder hade dock redan under 1700-talet introducerats en ny arbetarkategori: gifta årsanställda drängar. Enligt Gustaf Utterström berodde detta på en rad faktorer. Utterström menar att befolkningsökningen, som ledde till proletarisering av lantbruksbefolkningen, gav jordägarna möjligheter att i en ny form exploatera det uppkomna arbetskraftsöverskottet.²⁶ Även Lars Furuland tecknar sin bild av statarklassens framväxt mot bakgrund av folkökning och proletarisering.²⁷

Utterström framhåller också tjänstefolkssystemets olägenheter i form av platsrörlighet och bristande utbud, och hänvisar även till den samtida kritiken av godsens dagsverkssystem, som framhöll att bönderna och torparna tvingades försumma sitt eget jordbruk till förmån för herrgårdsbruket. Slutligen menar Utterström att landbosystemet kom att betraktas som allt mer föråldrat och oekonomiskt när storjordbruket expanderade, kommersialiserades och intensifierades. För de frälsebönder som då avhystes, och inte kunde finna ett annat jordbruk, återstod i princip att stanna kvar och försörja sig som husman eller stutare.²⁸

Vid de flesta godsen i Skåne var den ökning av lönearbetet som inledningsvis skedde under 1800-talet ett komplement och inte en ersättning för dagsverkssystemet. Visserligen minskade antalet dagsverksbönder successivt i takt med de avhysningar som gjordes för att expandera godsens egenproduktion, precis som Utterström noterat. Men detta kompensades med att dagsverksplikten per bonde ökade kraftigt för dem som var kvar. Godsägarnas rätt att godtyckligt öka dagsverksuttaget var lagligt etablerad sedan dansk tid, och så skedde nu på bred front.²⁹ Skåne intar i detta avseende en särställning gentemot övriga Sverige. Detta förklarar varför statarsystemet infördes flera årtionden senare i Skåne än till exempel i östra Sveriges godsbygder. I det gamla Sverige fanns inte på samma sätt möjligheten att ohämmat öka dagsverksuttaget per bonde, utan när godsdomänen expanderade och bruket intensifierades var ökat lönearbete nödvändigt.

Med ökningen av de skånska frälseböndernas dagsverken på godsdomänerna skedde dock en indirekt expansion av jordbrukets lönearbete, eftersom bönderna fick anställa fler för att klara den ökade arbetsbelastningen. Detta skedde dock inom ramen för de former som traditionellt förekom i bondesamhället, framförallt systemet med ogift tjänstefolk och antagligen en viss ökning av daglöneformen.

²⁵ Olsson 2002, s. 245–293.

²⁶ Utterström 1957, s. 782.

²⁷ Furuland 1975, s. 12–13.

²⁸ Utterström 1957, s. 782–783.

²⁹ Olsson 2002, s. 262.

Till de nyanlagda plattgårdarna fanns det dock sällan, ens i Skåne, några dagsverksbönder kvar inom rimligt avstånd, varför godsägarna var helt hänvisade till lönearbete. Här finner vi också några av de tidigaste exemplen på införandet av statarsystem i landskapet. Det skedde cirka år 1805, t.ex. vid ”farmerna” under Engeltofta,³⁰ och vid plattgårdarna Lyngby under Vittskövle och Tarstadgården under Dufeke.³¹ Efter 1800-talets mitt började också mer allmänt den gamla arbetsorganisationen att avvecklas och ersättas av modernare relationer mellan jordägare och arbetskraft, samtidigt som kvarvarande dagsverksbönder allt mer förvandlades till arrendatorer med kontraktsreglerade penningarrenden.

Jens Möllers bidrag till att visa statarsystemets uppgång i Skåne bygger på studier av mantalslängder från 50 gods i Malmöhus län. Av hans undersökning framgår att även om antalet gifta drängar ökade något under 1800-talets första decennier, så stagnerade eller till och med minskade det totala antalet drängar fram till 1830. Detta torde helt kunna förklaras med den ovan refererade ökningen av böndernas och husmännens dagsverksplikt. Därefter ökade framförallt de gifta drängarna/statarna kraftigt i antal under resten av 1800-talet, medan de ogifta drängarna började minska från och med 1860-talet. Totalt ökade antalet gifta drängar/statare vid de 50 godsen från mindre än 30 år 1800 till över 800 år 1890.³²

Inga samtida pålitliga mätningar av arbetskraftens sammansättning gjordes, som gör det möjligt att på ett mer systematiskt sätt följa denna förändring i Skåne eller landet som helhet. I Tabellverkets, och senare Statistiska centralbyråns, sammanställningar ändrades från årtionde till årtionde definitionerna och gränserna mellan olika yrkesgrupper på landsbygden. I obearbetad form blir dessa uppgifter väldigt osäkra, även om en och annan godsforskare ibland frestats att använda dem.³³ Redan vid 1900-talets början konstaterade statistiker att en ”... detaljerad inblick i jordbruksbefolkningens sociala sammansättning icke kan vinnas på grundval av nuvarande yrkesräkningar.”³⁴

Riksdagen begärde 1907 en utredning om en utredning. Man ville veta lämpligaste sättet för att åstadkomma en statistisk utredning rörande lantarbetarnas levnadsförhållanden. Resultatet av denna begäran blev en av de få ambitiösa kartläggningarna av storjordbrukens arbetsorganisation som överhuvudtaget genomförts i Sverige. Den utfördes under åren 1911–1912 av Socialstyrelsen under ledning av Bertil Nyström.³⁵

Utredningens tyngsta del byggde på ett frågeformulär som Socialstyrelsen skickade ut till enskilda storjordbrukare och som skulle besvaras med hjälp av gårdens årsräkenskaper. Frågorna i detta formulär 3 var helt kvantitativt inriktade: egendomens areal, produktionsinriktning, maskinpark, antalet anställda, anställningskategorier, löner, o.s.v. Andra delar av undersökningen var mer kvalitativt inriktade, men dessa formulär gick inte ut till gårdarna utan skulle besvaras av andra personer, uppgiftslämnare i länet som hushållningssällskapen rekommenderat. Slutligen använde Nyström uppgifterna ur befolkningsräkningarna och andra statistiska undersökningar för att komplettera bilden av lantarbetarnas numerär och levnadsförhållanden.

³⁰ Möller 1989, s. 64.

³¹ Olsson 2002, s. 266–267, 306.

³² Möller 1989, s. 79–83. Möllers delstudie över Krageholms gods visar ett i stort sett oförändrat dagsverksuttag från bönder och husmän/torpare ända fram till 1890-talet, samtidigt som antalet anställda för jordbrukets produktion ökade från 4 till 35 stycken under 1800-talet. Möller 1989, s. 87–88.

³³ Se t.ex. Möller 1989, s. 78, Olsson 2002, s. 288. Som en allmän indikation på ökningen av antalet gifta lönearbetare i jordbruket torde dock dessa resultat hålla.

³⁴ *Lantarbetarnas...* 1915, s. 46.

³⁵ *Lantarbetarnas...* 1915.

Jordbrukets arbetskraft 1910

På 1910-talet hade andelen av Sveriges befolkning som var sysselsatta inom jordbruk med binärningar sjunkit till 48 procent (1870: 72 procent). Direkt yrkesverksamma inom jordbruket var 1,1 miljoner människor, varav knappt 300 000 faktiskt innehade ett gårdsbruk, ägt eller arrenderat, på över 2 hektar åker. Av dessa var 98 procent på mindre än 50 hektar åker.

Inom dessa bondebruk var den viktigaste arbetskraften brukaren själv och dennes vuxna familjemedlemmar. I den mån ytterligare stadigvarande arbetskraft behövdes anställde man ”ogifta lagstadda tjänare”, alltså drängar och pigor, vars numerär i landet nu var 100 000. Utredningen påpekar att de sociala begreppen arbetsgivare och arbetare på bondebruken är svagt avgränsade och utpräglade, genom att småbrukare utför lönearbete åt andra och på grund av att hemmasonen på bondebruket biträder på samma sätt som drängen, som ofta är hemmason från en annan gård.³⁶ Med hänvisning till ovanstående lämnar utredningen små- och bondebruket åt sitt öde och koncentrerar sig på de större brukningsdelarna ”där lönearbetet spelar en större roll och de sociala motsatserna skarpare framträda”.³⁷

Socialstyrelsen skickade sommaren 1911 ut Formulär 3 till 309 ”representativa lantgods och lantgårdar” i riket, vilka valts ut av respektive hushållningssällskaps förvaltningsutskott. Användbara svar kom in från 238 egendomar, varav 29 från Malmöhus och 7 från Kristianstad län.³⁸ Av de skånska enheterna höll 31 minst 100 hektar åker, medan 5 var något mindre (50–100 ha).

Tabell 5. Arbetskraften vid 238 storjordbruk i Sverige 1910.

	Malmöhus	Kristianstad	Söderman- land	riket
antal undersökta storjordbruk	29	7	13	238
total areal per enhet inklusive skog, ha	323	436	1 236	940
varav åkerareal per enhet ha	243	165	296	178
varav rotfrukter, ha	40	29	7	12
taxeringsvärde per ha åker, kronor	1 324	1 072	742	975
totalt antal jordbruksarbetare	2 589	554	828	11 970
<i>varav fasta arbetare (%)</i>	32	27	75	52
<i>tillfälliga arbetare</i>	68	73	25	48
antal arbetsdagar per hektar åker	58	60	49	53
<i>varav i arbetsgivarens kost (%)</i>	6	5	6	4
<i>statare</i>	36	31	51	37
<i>torpare</i>	5	4	12	11
<i>daglönare</i>	14	18	21	24
<i>övriga</i>	3	4	2	2
<i>tillfälliga arbetare</i>	37	39	8	21

Anm: Procentsiffror kursiverade.

Källa: Bearbetning av uppgifter i *Lantarbetarnas...* 1915, tabellerna 1, 4 och 21.

³⁶ *Lantarbetarnas...* 1915, s. 42.

³⁷ *Lantarbetarnas...* 1915, s. 43.

³⁸ *Lantarbetarnas...* 1915, s. 28.

Vad gäller naturliga förutsättningar och produktionsinriktning utmärker sig de skånska storjordbruken på några viktiga punkter, vilka framgår av tabell 5. Åkerbruket dominerar, speciellt i Malmöhus län. Åkerbruket är också betydligt mer intensivt och högavkastande, vilket för det första indikeras av att rotfrukter, speciellt sockerbetor, odlas på närmare en sjättedel av åkerarealen, för det andra av det höga taxeringsvärdet per hektar åker,³⁹ och för det tredje av den höga arbetsintensiteten. Enligt samtida siffror för arealavkastning intar också det skånska jordbruket en särställning vad gäller avkastning per hektar för i stort sett alla odlingsväxter.⁴⁰

Arbetskraftsförsörjningen är här uträknad och redovisas som andel av det totala antalet arbetsdagar vid de undersökta företagen. Andelen tjänare i arbetsgivarens kost, som nästan undantagslöst var ogifta drängar och pigor, utgjorde nu ca 5 procent av arbetsdagarna på storjordbruken i hela landet. Vid de skånska godsens hade hundra år tidigare denna anställningskategori ofta utgjort hela den då ganska fåtaliga personal som var anställd på årsbasis för manuellt arbete.⁴¹

Som statarlänet framför andra framstår Södermanland, där statarna stod för över hälften av arbetskraftsförsörjningen. I Skåne utgjorde statarnas andel drygt en tredjedel, vilket som vi nedan skall se betingades av produktionsinriktningen.

I Skåne var dagsverkstorpens bidrag jämförelsevis litet. Det traditionella svenska torpsystemet hade under föregående sekler aldrig brutit igenom där, eftersom det oreglerade dagsverkssystemet för frälsebönderna var så etablerat och omfattande. Tillväxten av jordbrukets underklass skedde istället bland husmännen, som redan från början i allmänhet bestod av mer utpräglat proletära grupper än de uppsvenska torparna, med mindre eller inget jordinnehav. Visserligen hade många gods anlagt regelrätta dagsverkstorp för att möta 1800-talets produktionsökningar, men deras andel av den totala arbetskraften förblev alltså liten.

Däremot var de tillfälliga arbetarnas andel av arbetskraften extremt hög i bägge Skånelänen. De var den enskilt största arbetarkategorin vid storjordbruken, och tillsammans med daglönare förrättade de en absolut majoritet av antalet arbetsdagar per år.

Daglönarna räknades i enkäterna och i statistiken till den fasta arbetskraften. Detta kan tyckas förvånande, och den exakta skiljelinjen mellan olika anställningskategorier är något dunkel. Skillnaden mellan fasta daglönare och tillfälliga arbetare har berott på deras grad av anknytning till arbetsplatsen. Enligt de kollektivavtal som tecknades 1907 och 1908 mellan Skånska lantarbetarförbundet och Skånska Lantmännens arbetsgivarförening om villkoren för daglönarna kunde dessa anställas för viss tid eller tills vidare. Enligt Skånska Lantmännens arbetsgivarförenings samtida standardkontrakt för daglönare förutsattes de dock vara anställda på viss tid. De var enligt dessa kontrakt, trots anställningsbeteckningen, avlönade per timme, medan säsongarbetarna i allmänhet var avlönade per dag eller efter ackord.⁴² Andra

³⁹ Skillnaden vad gäller taxeringsvärde per hektar åker är i själva verket ännu större eftersom den stora andelen annan markanvändning drar upp siffran för övriga landet.

⁴⁰ Jämför *Sveriges jordbruk vid 1900-talets början* 1909.

⁴¹ Möller 1989, Olsson 2002..

⁴² *Kollektivavtal...* 1908, s. 69–70; *Lantarbetarnas...* 1915, s. 367–371. Det står emellertid klart att anställningsformerna växlat. En gift dräng anställdes som daglönare för ett år enligt kontrakt i Allerums socken i Skåne 1910. Lönen utgick kontant med 25 öre per timme, men fri bostad med trädgårdsland och bränsle ingick dessutom, ibid s. 377. En daglönatorpare i Öved betalade 88 kronor samt skatt och en del naturalier om året för hyra av torpet på sex tunnland. Han förband sig därutöver att, mot en dagsersättning av 1,50–2 kronor beroende

arbetskraftsstudier som behandlar 1900-talets första del har visat att till exempel i tobaksindustrin kunde daglönarna, till skillnad från de tillfälliga arbetarna, sägas upp i samband med driftsinskränkningar, vilket onekligen påvisar en starkare anknytning till arbetsplatsen.⁴³

En annan undersökning om jordbrukets arbetskraft från 1910-talet påpekar att daglönarklassens arbetsvillkor regleras genom friare avtalsformer, som hämtats från industrin, till skillnad från stutare och ogift tjänstefolk som i allmänhet lydde under legostadgan. Här skiljes mellan fasta och tillfälliga daglönare, men det påpekas också att gränsen mellan dem kunde vara flytande.⁴⁴

De som i 1915 års undersökning betecknades som daglönare var stadigvarande bosatta på eller i närheten av godsdomänen. De beräknades i genomsnitt göra 272 arbetsdagar om året. Den tillfälliga arbetskraften var lösare knutna till arbetsplatsen. De flesta av dem bodde även på orten, men en speciell kategori bland de tillfälliga var säsons- eller vandringsarbetarna. De var mantalsskrivna på annan ort och kontrakterades av arbetsgivaren för en säsong i taget, då de oftast bodde i en av arbetsgivaren upplåten tillfällig bostad.

I genomsnitt arbetade de tillfälliga arbetarna 85 dagar om året i Malmöhus län. Beräknas de till sitt antal, och inte som andel av antalet arbetsdagar, utgjorde de över två tredjedelar av antalet anställda på storjordbruken i Skåne.⁴⁵ De faktorer som drev upp antalet tillfälliga arbetare i Skåne var den ensidiga inriktningen på åkerbruk, vilket gjorde skillnaderna i arbetsbelastning mellan årstiderna skarpare. Sockerbetsodlingen, som expanderat kraftigt sedan 1880-talet, förstärkte ytterligare arbetsintensiteten under sommarmånaderna och i september, samtidigt som högsäsongen förlängdes med oktober månad. Åkerbrukets dominans förklarar också att antalet stutare var relativt färre i Skåne än till exempel i Södermanland. Den ekonomiska rationaliteten i att hålla årsanställda har varit betydligt högre i det senare länet, med dess mer diversifierade produktionsinriktning.

Tabell 6. Tillfälliga arbetare vid 238 storjordbruk i Sverige 1910.

	Antal gårdar	Alla tillfälliga arbetare		Andel av alla tillfälliga arbetare från			Andel av deras dagsverken från		
		antal arbetare	antal dagsverken	orten	annan ort i Sverige	utlandet	från orten	annan ort i Sverige	utlandet
Malmöhus	29	1 398	119 101	55 %	30 %	15 %	55 %	14 %	32 %
Kristianstad	7	251	17 003	57 %	31 %	11 %	72 %	17 %	11 %
Södermanland	13	49	3 300	100 %	0 %	0 %	100 %	0 %	0 %
riket	238	3 339	271 918	75 %	17 %	8 %	75 %	8 %	16 %

Källa: Bearbetning av uppgifter i *Lantarbetarnas...1915*, tabell 23.

på årstid, utgöra fyra dagsverken i veckan, ibid s. 378–381. Enligt kontrakt för daglönatorpare i Östergötland förutsattes arbete alla dagar utom helg. Betalning skedde i första hand per dag, men kunde också ges för enstaka timmar, ibid 364–365. Daglönarkontrakt ifrån Gotland förutsatte anställning under ett helt år, men med avlöning per dag enligt olika tariffer för årstiderna. Som bonus till daglönen fanns ett tillägg så att den totala årslönen nådde 600 kronor samt att arbetsgivaren försåg arbetaren med bränsle och fri bostad, allt under förutsättning att arbetaren inte hade försummat mer än högst tio arbetsdagar under året, ibid 366–367.

⁴³ Tobias Karlsson, Ekonomisk-historiska institutionen i Lund, pågående arbete.

⁴⁴ *Arbetartillgång...* 1912, s. 41–42.

⁴⁵ Se tabell 8, men även *Lantarbetarnas...* 1915, s. 108.

De tillfälliga arbetarna kom till övervägande del från trakten, i hela landet till tre fjärdedelar, såväl av deras numerär som av deras andel av dagsverken (se tabell 6). Men även här skiljer sig Skåne betydligt genom den höga andelen från annan ort eller från utlandet. I Malmöhus län kom 45 procent av de tillfälliga arbetarna från annan ort, mest från andra orter inom Sverige. Det var främst säsongsarbetare från skogstrakterna i Småland, Blekinge, Halland och norra Skåne.

De säsongsanställda från utlandet var färre till antalet, men utgjorde i Malmöhus län fler dagsverken per arbetare, så att de sammanlagt stod för nästan en tredjedel av den tillfälliga arbetskraften. De härstammade främst från Polen och Galizien (det senare ett historiskt landskap i nuvarande västra Ukraina och södra Polen). De var helt koncentrerade till gårdar som producerade rotfrukter för avsalu. Vid de undersökta gårdarna i hela Sverige återfanns 80 procent av dem vid 7 av våra 29 egendomarna i Malmöhus län, och resterande vid två egendomar i Kristianstad län samt vid en sockerbetsgård på Gotland.⁴⁶

Rekrytering av säsongsarbetare från utlandet påbörjades av den då nybildade lantarbetargivareföreningen 1904 i samband med konflikter om löner och organisationsrätt. Denna så kallade ”galizierimport” var en minst sagt omstridd företeelse på de skånska godsen i början av 1900-talet. De likaså nybildade avdelningarna av lantarbetarförbundet menade att denna import av arbetskraft syftade till att pressa löner och anställningsvillkor och motverka lantarbetarnas försök att organisera sig. I flera fall värvades dessa östeuropeiska arbetare, uppenbarligen ovetandes, som strejkbrytare, och det förekom att de avbröt kontraktet och under tumultartade former reste hem när de fick klart för sig detta förhållande.⁴⁷

En av de mer uppmärksammade skånska konflikterna hösten 1904 ägde rum vid Lindholmens gårdar utanför Svedala. När nya ettårskontrakt för statarna skulle påbörjas 24 oktober hade ägaren Jan Kockum krävt att dessa skulle lämna fackföreningen för att få anställning. Då gick lantarbetarna på alla Kockums fem gårdar i Svedalatrakten i strejk. Striden blev bitter. Godsägaren vräkte fler statare med polishandräckning och rekryterade strejkbrytare från Polen, Malmö och Småland, fler av dem var anställda av den nybildade skånska lantarbetargivareföreningen.⁴⁸ Konflikten slutade med att 39 lantarbetarfamiljer fick lämna Lindholmen.⁴⁹

Bland statarna och dagsverkstorporna var andelen kvinnor av naturliga orsaker litet. Arbetsmarknaden på landsbygden var hårt könssegregerad, och det lilla kvinnliga inslaget har här otvivelaktigt bestått av änkor. Det var mannen som anställdes, men ofta förutsattes att hustrun, mot extra betalning, skulle ställa sin arbetskraft till förfogande för mjölkning och annat arbete.⁵⁰

⁴⁶ *Lantarbetarnas...* 1915, s. 152-154.

⁴⁷ Exempel från lantarbetarstrejken i Svalövstrakten sommaren 1904: ”När de 22 galizierna reste. Utsädesbolaget i knipa”, *Arbetet*, 22 augusti 1904. Jfr Olsson 1989, s. 83.

⁴⁸ Rapporter från Lindholmen i *Arbetet*, 26, 27 och 29 oktober samt 10 och 29 november 1904.

⁴⁹ Listor med namnen på dessa 39 ”landtarbetare” (vilket blev arbetsgivarnas kodord för organiserade arbetare) skickades omedelbart runt mellan godsägarna i Skåne, ett handskrivet exemplar finns till exempel bevarat i Dufeke godsarkiv (HII:2), tillsammans med samtida listor med ”landtarbetare” som godsägarna på Landskronaslätten skickade mellan sig.

⁵⁰ Se Lundh och Olssons bidrag i denna antologi.

Den traditionella tjänstegruppen i arbetsgivarens kost innehöll knappt en tredjedel kvinnor 1910. Vi kan dock anta att det kvinnliga inslaget med denna anställningsform hade varit betydligt större om undersökningen hade utsträckts till samtliga anställda vid lantegendomarna, alltså även dem som betjänade ägarfamiljernas hushåll.

Det största kvinnliga inslaget finner vi bland de tillfälligt anställda, av vilka de utgjorde nästan hälften (se tabell 7). Därtill gjorde varje kvinna fler arbetsdagar – i genomsnitt 116 om året mot männens 84 – i denna grupp, minderåriga oräknade. Anledningen till detta var att här inräknats kvinnliga extra mjölkerskor, som arbetade i genomsnitt närmare 200 dagar om året, fast kortare arbetsdagar. Räknas denna grupp bort blir medeltalet för kvinnor 75 dagar.⁵¹

Klassiska kvinnliga säsongarbetare i Skåne var småländskor och senare ”galiziska roepigor”, som drogs till de skånska storgodsens underbetsäsongen.⁵² På enstaka egendomar kunde detta inslag av vandringsarbetare vara extremt högt. Från Säbyholm utanför Landskrona, den första riktiga sockerbetsgården i Sverige, rapporteras från 1860-talet: ”Under vår- och sommarmånaderna arbeta i hvitbetorna omkring 200 kvinnor dagl., mest ifrån Småland.”⁵³ Men huvuddelen av den kvinnliga arbetskraften rekryterades normalt i lokalsamhället. De bodde i allmänhet på eller i närheten av det aktuella storjordbruket, där deras män eller fäder kunde vara anställda som statare eller på annat sätt knutna till driften.

Tabell 7. Andel kvinnor i olika lantarbetargrupper, hela landet, samt andel av tillfälliga arbetare som var minderåriga (under 18 år) och under 15 år (procent).

	andel
i arbetsgivarens kost	29
statare	4
torpare	1
daglönare	14
övriga	13
tillfälliga arbetare (av vuxna)	45
andel <18 år av tillfälliga arbetare	32
andel <15 år	19

Källa: Bearbetning av uppgifter i *Lantarbetarnas...* 1915, tabellerna 4, 21 och 22.

Även barnen till dessa jordbrukets underklasser deltog i arbetet på storjordbruken. Av den tillfälliga arbetskraften var ca en tredjedel minderårig, dvs. under 18 år, och de flesta av dessa, nästan en femtedel av hela den tillfälliga arbetsstyrkan, var under 15 år.⁵⁴ De minderåriga

⁵¹ *Lantarbetarnas...* 1915, s. 158.

⁵² ”Roe”, dialektalt för rova. Dessa grupper finns skildrade i Olsson, Lars 1989.

⁵³ Olsson, Lars 2002, s. 32. Av dessa bodde 150 i gårdens kaserner.

⁵⁴ Av den fasta arbetskraften var som väntat det minderåriga inslaget obetydligt, 6 procent i hela landet, och mindre än 1 procent var under 15 år, *Lantarbetarnas...* 1915, s. 122. Det är troligt att dessa, som till

gjorde i genomsnitt nästan 70 dagsverken om året vardera. Märk att här rör det sig enbart om i gårdsräkenskaperna registrerat arbete på storjordbruken. Omfånget av det icke-registrerade arbetet på gårdar och småbruk kan vi bara ana oss till. Jordbruket har varit den näring där barnarbetet levtt kvar längst i Sverige. Till skillnad från industrin, som fick lagstiftning inom området under 1800-talets andra del, dröjde det till 1949 års arbetskyddslag innan någon reglering av barnarbetet inom jordbruket överhuvudtaget skedde.⁵⁵

Vilka var då statarna?

Att enbart utifrån yrkesbeteckning avgränsa statarna från övriga lönearbetande grupper på landsbygden låter sig knappast göras. Förutom stutare/statdräng kunde de vara anställda under yrkestitlar som dräng, ryktare, ladugårdskarlar, kördräng, statorpare, fördräng, arbetare, maskinist, lantarbetare, med flera. Men vid en genomgång av anställningskontrakt kan vi identifiera tre genomgående komponenter, som kännetecknat deras anställningsvillkor.⁵⁶

1. Årsanställning som i allmänhet löpte från den 1 november till den 24 oktober året efter.
2. Årsavlönning bestående av dels kontanter, dels spannmål och andra naturalier, allt på förhand reglerat till belopp och mängd.
3. Bostad och uppvärmning tillhandahölls av arbetsgivaren.

Dessa tre anställningsvillkor i förening, och tillsammans med att denna arbetarkategori oftast var gifta, eller åtminstone förutsattes bilda eget hushåll, utgör också den hårda kärnan i vår definition av begreppet stutare. Furuland skriver "... i regel gifta..." men att de ovillkorligen "... har eget hushåll i husbonden tillhörig bostad...".⁵⁷ Distinktionen är befogad eftersom det förekom, fast sällsynt, stutarfamiljer utan gifta makar, till exempel efter dödsfall. Furuland garderar dessutom med att det förekom halvårsanställningar, men detta torde öppna för sammanblandningar med de kontrakt för säsonganställningar vi ovan behandlat. Vi måste också sätta frågetecken för Furulands ovillkorliga påstående att statarna fram till 1926 lydde under legohjonsstadgan. De som tecknat kollektivavtal berördes i allmänhet inte av denna. Med undantag för det ovillkorliga giftermålskravet följer vi således Ivar Lo Johansson:

Med stutare menas alltså en årsanställd gift jordbruksarbetare, vilkens lön utgå dels kontant, dels i form av stat, bestående av naturaförmåner som spannmål, mjölk, vedbrand, potatisland, och vilken med sin familj bor i en i lönen ingående bostad på den gård, där han arbetar.⁵⁸

Denna definition skiljer ut statarna från andra arbetargrupper på ett distinkt sätt. Deras anställningsvillkor bestod i en motsägelse, en unik kombination av å ena sidan det gamla bondesamhällets traditionella anställningsform, den årsanställda drängen och pigan i husbondens kost och logi, och å andra sidan den självständiga gifte lönearbetaren.

överbäggande del var unga män eller pojkar, till största del ingätt i det kvardröjande traditionella tjänstefolkssystemet.

⁵⁵ Ettarp & Kvarfort 1981, s. 44. Förutom enstaka arbeten, t.ex. Perlinge 1995, s. 57–75 och Sjöberg 1997, s. 106–128, har barnarbete i just jordbruket ägnats liten uppmärksamhet inom forskningen, ett fenomen som för övrigt gäller större delen av Europa. En förklaring till detta är att det till skillnad från i industrin saknas källor och samtida utredningar om jordbrukets barnarbete.

⁵⁶ Se *Kollektivavtal...* 1908, s. 69–71; kontraktsexempel för stutare i *Lantarbetarnas...* 1915, s. 346–412, *Riksavtal vid jordbruket...* 1922, *Lokalavtal...* 1923.

⁵⁷ Furuland 1962, s. 24.

⁵⁸ Johansson 1939, s. 118.

Sammanfattning av storjordbrukens arbetsorganisation 1910

Med hjälp av den information vi här skaffat oss om situationen på 1910-talet – dels storjordbrukens antal och omfattning, dels arbetsorganisation vid 29 representativa egendomar – kan vi sammanfatta arbetskraftssituationen i Malmöhus län.

Tabell 8. Arbetsorganisationen vid storjordbruken i Malmöhus län 1910.

	hela länet summa	per gård medel- värde
antal enheter	409	–
areal åker (ha)	68 795	168
antal anställda arbetare	25 237	61,7
varav i arbetsgivarens kost	724	1,8
statare	4 620	11,3
daglönare	1 923	4,7
dagsverkstorpäre	644	1,6
övriga fasta	357	0,8
tillfälliga	17 107	41,8

Källa: Se tabell 1 och 5.

Anm: Som framgår av tabell 5 var de 29 typgårdarna i Malmöhus län något större (medelvärde 243 hektar åker jämfört med 168), men resultatet är uträknat efter antalet anställda per hektar.

Det typiska storjordbruket i vårt sydligaste län hade alltså 168 hektar åker och sysselsatte, som framgår av tabell 8, totalt 62 jordbruksarbetare. Men av dessa var bara 20 knutna till gården på fast basis, medan resten var tillfälliga, antingen kontrakterade över säsonger eller inkallade vid arbetstoppar. En ganska knapp majoritet av dem var fast bosatta på orten, men inslaget av långväga säsongsarbetskraft var påfallande. En stor del av dem var kvinnor.

Antalet statare på storjordbruken var 4 620, eller drygt 11 per enhet. Vår uträkning kan jämföras med folkräkningen 1910 som visar 3 689 statare i länet. Den verkliga differensen mellan siffrorna är i själva verket större än så, eftersom det rimligen har funnits statare på fler gårdar än de 409 största.

Ett exempel på hur antalet årsanställda jordbruksarbetare utvecklades vid ett skånskt gods och en av dess plattgårdar visas i tabell 9. De anställda under 1700-talet var framförallt kopplade till arbete i stallarna, och den typiske anställde under denna period hade titeln dräng eller ryktare och var en ogift man i åldern 20–30 år. Nästan allt arbete på åker och äng utfördes av dagsverksskyldiga bönder och torpare. De kvinnliga anställda arbetade under denna tid undantagslöst i godsägarfamiljens hushåll, med titlar som hushållerska, städerska och amma.

Åkerproduktionen ökade kraftigt under 1800-talet (jämför figur 1) och nu tillkom ett större mejeri med en kvinnlig de ja som arbetsledare och 5–6 mjölkerskor. Men i ett slag försvann hela denna anställningskategori i början av 1880-talet, när mjölkningsarbetet istället

överfördes på statarnas hustrur.⁵⁹ Avlösningen av särskilda kvinnliga mjölkerskor, som hade egna anställningskontrakt, med statarhustrur har behandlats i litteraturen i termer av degradering av den kvinnliga arbetskraften.⁶⁰

Parallellt med statarna fanns från och med 1800-talets andra del fram till 1945 en betydande mängd dagsverkstorp vid Vittskövle och Segesholm. De totalt 27 torparna utförde till exempel 1915 drygt 2 400 dagsverken, medan statarna stod för ca 10 000. Dessa bägge faktorer, avskaffandet av mjölkerskor och tillkomsten av nya dagsverkstorp, bör förklara hela nedgången i antalet anställda som vi kan observera mellan 1875 och 1900, trots fortsatt stark produktionstillväxt. Efter 1925 kan vi skönja de första tecknen på minskning av antalet anställda genom traktorrevolutionen.⁶¹

Tabell 9. Antal årsanställda arbetare i jordbruksproduktionen vid Vittskövle och Segesholm 1700–1950.

	Vittskövle	Segesholm	summa	varav kvinnor
1700	8		8	0
1725	5		5	0
1750	5		5	0
1775	7		7	0
1800	16		16	1
1825	24	7	31	6
1850	30	10	40	7
1875	35	10	45	7
1900	25	9	34	1
1925	24	11	35	1
1950	20	11	31	0

Källa: Räkenskapsböcker samt lönelistor B4A:1, Widtsköfle godsarkiv, LLA.

Statarna var alltså inte den enda, och i Skåne inte ens en gång den största, av storjordbrukens arbetarkategorier. Däremot utgjorde de den övervägande majoriteten, över 80 procent, av den helårsanställda personalen på 1910-talet. Hur utvecklades då storjordbruken och dess arbetsorganisation under 1900-talet?

Statarsystemets rationalitet och avveckling

Statarsystemet fanns inom svenskt storjordbruk under närmare 200 år. Systemets förekomst under så lång tid måste förklaras med dess rationalitet i dåtidens samhälle – med att systemets konstruktion ansågs ha fördelar.

⁵⁹ Olsson 2006.

⁶⁰ Jämför Lars Olsson 1994.

⁶¹ En offentlig utredning 1932 visade att storjordbruken i Sverige (över 50 ha åker) minskade behovet av manlig arbetskraft från 3 352 dagar per år och 100 hektar år 1913, till 3 049 dagar år 1920 och 2 678 år 1928. Rationaliseringen var speciellt stark under 1920-talet, då antalet arbetsdagar reducerades med över 12 procent under åtta år. Nyström 1932, s 18ff.

Ur arbetarens synpunkt kan statarsystemet till formen ses som en utvidgning och förlängning av det traditionella tjänstehjonssystemet. Men drängen och pigan var nu gifta med varandra och bildade eget hushåll på arbetsgivarens gård. En del av statarsystemets ursprungliga dragningskraft bör helt enkelt ha varit att det gav jordlösa människor på landet möjlighet att gifta sig. Efterhand som en allt större andel av jordbrukarbefolkningen, under 1800-talets lopp, inte har kunnat se någon realistisk möjlighet att själva ta över bruket av en gård eller ett torp, har denna möjlighet förändrats till en nödvändighet.

Ur arbetsgivarsynpunkt kan systemet vid dess införande ses som en optimering av naturhushållningens möjligheter under kapitalistiska förhållanden, i syfte att hålla löne- och transaktionskostnader nere. Genom årskontraktens utformning och genom att en så stor del av lönen betalades i livsmedel och bostad minskade arbetarnas förhandlingsmöjligheter och därmed arbetsgivarnas förhandlingskostnader. Som vi nedan ska se minskade också arbetsgivarens kostnad genom att delar av produktionen av de livsmedel som arbetaren konsumerade förlades till deras hushåll. Därtill vidmakthölls genom statarsystemet en beroendeställning som innebar ojämlika förhandlingspositioner – vid konflikt om arbetsförhållandena eller vid kontraktsbrott riskerade arbetaren inte bara sitt arbete utan även sin bostad.

Ännu vid 1930-talets slut var en stor del av lantarbetarna statare. Inom den del av jordbruket som omfattades av kollektivavtal avlönades 54 procent med statlön 1938. Men tre år senare hade denna andel sjunkit till 42 procent och 1943 till 35 procent. I samma takt som de statavlönade minskade, ökade de kontantavlönade.⁶²

Statarsystemet var alltså på stark nedgång under andra världskriget. Snabbast gick denna utveckling i Skåne, där 1943 endast 18 procent av de kollektivavtalsbundna lantarbetarna var statare.⁶³ Skåne användes också som ett argument i de förhandlingar mellan fackförening och arbetsgivarorganisation som ägde rum hösten 1944, som ledde fram till statarsystemets avskaffande. Till förhandlingsprotokollet 25 september meddelade godsägare Gösta Liedberg, som ordförande i Svenska Lantarbetargivareföreningen, att de var villigt att diskutera avskaffandet av statlönesystemet. Han tillade att utvecklingen redan går i denna riktning, med arbetsgivarnas medverkan. Dock underströk Liedberg att jordbrukets arbetsgivare hade delade åsikter om statarsystemet ska avskaffas eller inte, och att de måste få ersättning för ökade kostnader i samband med detta.

Lantarbetarförbundets ordförande Gunnar Sträng menade, med hänvisning till Socialstyrelsens statistik, att en övergång till timavlöningsformen inte innebar mer kostnader. Sträng tillfogade: ”I synnerhet skåningarna hade mer allmänt gått över till timlönesystemet och skåningarna äro ekonomiska.”⁶⁴ Ett par veckor senare, den 5 oktober 1944 höll Lantarbetargivareföreningen en extra stämma med anledning av avtalsuppgörelsen. Endast en av de 43 arbetsgivare som deltog på stämman reserverade sig mot avskaffande av

⁶² Furuland 1975, s. 45, som inte anger källor men tycks ha hämtat uppgifterna ur Lantarbetarförbundets årsberättelser, jämför Johansson 2004, s. 15. Vid en jämförelse mellan dessa andelar med 1940 års yrkesräkningar, som redovisar lantarbetare på jordbruk över 50 hektar åker men inte särredovisar statare, kan vi räkna ut antalet statare i landet sjönk från 25 900 år 1938 till 16 800 år 1943. Detta måste betraktas som minimisiffror eftersom de utesluter mindre driftsenheter som eventuellt kan ha haft statare.

⁶³ På samma sätt som i föregående not kan vi med denna andel räkna fram att det fanns 2 100 statare i Skåne 1943, vilket kan jämföras med Henrik Svensson uträkning i denna bok. Svensson uppskattar antalet statare i Skåne till 5 800 år 1900.

⁶⁴ ”Förhandlingar inför advokat Westling den 25 sept. 1944 rörande jordbrukets avtalsfråga”, referat och citat ur Johansson 2004, s. 20.

statarsystemet.⁶⁵ Till det förhandlingsprotokoll som parterna undertecknade den 12 oktober fogades den korta anteckningen att ”under avtalsåret 1944–1945 skall statlönesystemet avvecklas och övergång till kontantlönesystem vara genomfört senast den 1 november 1945.”⁶⁶

Vad var det då som förändrades under 1900-talets första hälft, som ledde fram till att lantarbetsgivarna kunde förmås att nästan enhälligt till slut ställa sig bakom statarsystemets avskaffande? I åkerbrukets tekniska utveckling kan vi svårligen hitta några sådana direkta orsaker eller kopplingar. Körkarlar med häst blev körkarlar med traktor under 1920- och 30-talen. Med motoriseringen blev de något färre, men kunde ur teknisk synpunkt lika gärna fortsätta vara statare. Teknikförändringen ger inte i sig något argument för förändrad arbetsorganisation.

Vi kan möjligen se en koppling mellan statarsystemets avskaffande och den tekniska utvecklingen inom mjölkproduktionen. Med mekaniseringen av mjölkningen, speciellt under mellankrigstiden, minskade arbetskraftbehovet, men framförallt maskuliniserades mjölkningen.⁶⁷ Därmed minskade också arbetsgivarnas behov av den kvinnliga arbetskraft som statarhustrurna ofta hade bidragit med. Som vi har sett förekom inte mjölkningsplikten överallt, och denna faktor torde inte ensam kunna förklara statarsystemets nedgång.

Allmänna bakgrundsfaktorer kan sökas i det moderna samhällets framväxt. Den ekonomiska och samhällseliga utvecklingen under 1900-talets första del trängde definitivt ut betalningsformer med starka inslag av naturalier. Moderna avtal mellan arbetsgivare och arbetstagare förutsätter mätbarhet och jämförbarhet vad gäller betalningens storlek. Detta är inte något problem när betalning sker i pengar. Men så länge en stor del av lönen var formulerad i form av råg, mjölk, bränsle och bostäder kunde olika uppfattningar, och konflikter, uppstå om kvaliteten på dessa nyttigheter. I Lantarbetsgivarnas interna promemorior hösten 1944 diskuterades just svårigheten med att exakt fastställa värdet av en statavlönads arbetsinkomst.⁶⁸

Det är uppenbart att statarnas avlöningsform, med stora delar av ersättningen i naturalier, blev allt mer otidsenlig ju längre in på 1900-talet man kom. Inslaget av egen livsmedelsproduktion och mottagandet av obearbetade naturalier förutsatte att statarna själva i sitt hushåll utförde de flesta stegen i förädlingskedjan av spannmål och animalier – allt ifrån potatisodling och brödbakning till uppfödning, slakt och insaltning av grisar. Dessa förädlingssteg hade för städernas arbetare redan kommersialiserats och industrialiserats. I städerna saknades såväl tid som plats för en långt driven familjebaserad förädling av livsmedel. Efterhand ökade den fasta handeln med livsmedel och andra konsumtionsvaror också på landsbygden, bland annat med ökad etablering av lanthandlare efter näringsfrihetsreformen 1864.⁶⁹ Penninghushållningen trängde till slut ut olika former av naturabetalning. Dessa löneformer hade blivit oförenliga med modernt lönearbete, och i synnerhet med lantarbetarkvinnornas livssituation. Orsaken till att naturaliebetalningen trots allt levde kvar så länge var att den gav en möjlighet för arbetsgivaren att hålla lönekostnaderna nere: Statarnas hustrur betalade med eget arbete i hemmet den förädling av livsmedel som andra arbetsgivare fick betala med kontantlön.

⁶⁵ Johansson 2004, s. 21.

⁶⁶ Furuland 1975, s. 45.

⁶⁷ Sommestad, Lena, *Från mejerska till mejerist*, s. 44 xx, Olsson, Lars, 1994.

⁶⁸ ”PM den 27 sept. 1944”, Johansson 2004, s. 21.

⁶⁹ Se t.ex. Pettersson 2001.

Just denna kvardröjande hushållsbaserade bearbetning och förädling av livsmedel, som hängde samman med naturabetalningen, måste ses som en huvudorsak till statarkvinnans ofta beskrivna misär. Hon förväntades stå för ett komplett lantushåll, fast inte på en bondgård utan i trånga och undermåliga lokaler och utan annan hjälp än eventuella halvvuxna barn. Detta framstår som den avgörande skillnaden mellan statarnas kvinnor och industriarbetetarnas kvinnor, något som varken den samtida debatten eller senare forskning riktigt uppmärksammat.⁷⁰ Arbetarkvinnorna i städerna arbetade också ofta utanför hemmet, men i det egna hushållet hade de en betydligt lättare arbetsbörda än statarkvinnorna. Industriarbetarkvinnan köpte normalt sin potatis på torget eller hos handlaren medan statarkvinnan fick sätta, vattna, gödsla, kupa och plocka upp sin potatis.

Lantarbetarna var den manliga arbetargrupp som blev senast organiserad i Sverige, men 1930-talet blev Lantarbetarförbundets stora genombrottstid. Under de två eller tre år som följde efter 1935 fördubblades förbundets medlemstal till närmare 40 000. Riksdagen hade samtidigt genom lagstiftning förbättrat positionen för lantarbetarna och deras organisation på flera punkter: ny lantarbetstidslag, semesterlagstiftning, lag om förenings- och förhandlingsrätt samt lag om skydd mot vräkning vid konflikter.⁷¹ Arbetsgivarna kunde helt enkelt inte längre ignorera förbundet. Förhandlingsresultaten var överlag goda ur lantarbetarnas synvinkel, under krigsåren ökade till exempel deras reallöner med 20 procent. I avtal tecknade mellan lokalavdelningarna och enskilda arbetsgivare hade redan kontantlönesystem införts på de flesta arbetsplatser, speciellt i Skåne.

Nedgången för anställningar med lön i livsmedel och bostäder var historiskt bestämd med det moderna samhällets framväxt. Men lantarbetarnas fackliga organisering måste, tillsammans med den opinion som väcktes av statarförfattarna och de sociala reportagen under 1930-talet, ses som den avgörande och pådrivande kraften bakom statarsystemets avskaffande.

Storjordbruk och lönearbete under 1900-talet

Den samtida avvecklingen av statarsystemet och dagsverkssystemet för torpare 1945 var en milstolpe i moderniseringen av Sveriges lantarbetares anställningsförhållanden. Men då hade redan maskindriften inom jordbruket börjat minska dess numerär.

Under 1800-talets andra del skedde mekaniseringar främst inom ramen för hästdriftens möjligheter, med till exempel självbindare och skördemaskiner. Ångdriftens räckvidd sträckte sig inte utanför gårdsplanen och driften av tröskverket. Med den samtida ökningen av produktionsvolymen hade dessa innovationer dock inte inneburit någon minskning av storjordbrukens arbetskraftsbehov i absoluta tal.

Från och med 1920-talet började på allvar maskindriften introduceras i åkerbruket. Vid Munktells verkstäder i Eskilstuna tillverkades 1916–1920 cirka 300 traktorer av typen 20–24 HK. Kunderna var främst storgodsägare, eftersom den nedre lönsamhetsgränsen ansågs ligga någonstans vid 150–200 hektar åker. Maskinen vägde 4,2 ton, vilket ändå var en halvering

⁷⁰ De samtida debattörerna, t.ex. Ivar Lo-Johansson, lyfte istället fram statarkvinnornas direkta arbete för arbetsgivaren, speciellt med mjölkningen (se Lundh & Olssons bidrag i denna bok), något som sentida forskning också fokuserat på, Lars Olsson 1994; Leffler 2002, s. 310–316. Leffler påpekar dock att småbrukarhustrars arbete och vardag visade påfallande likheter med statrhustrars, men menar att den stora skillnaden var att de senare utsattes för kapitalistisk exploatering.

⁷¹ Back 1961, s. 278; Furuland 1975, s. 45. Skånedistriktet hade redan i utgångsläget en stark organisering, som nu ökade ytterligare. 1940 bodde mer än en fjärdedel av förbundets samtliga medlemmar i Skåne.

gentemot den modell som tidigare under 1910-talet tillverkats i ett 30-tal exemplar. Priset för denna ”motorplog” låg en bra bit över 20 000 kronor. Men redan tio år senare kunde funktionella och lättare traktorer köpas för en tiondel av detta pris.⁷² Jordbruksmaskinernas relativpris har sedan fortsatt att sjunka. Medan lantarbetarlönerna under efterkrigstiden, fram till 1970-talet ökade med 800–900 procent i fasta priser, ökade maskinpriserna bara med ca 50 procent, trots allt mer avancerade maskiner.⁷³

Med jordbrukets mekanisering inleddes också den process som i grunden skulle omskapa näringens villkor och öka arbetsproduktiviteten på ett i det närmaste ofattbart sätt. Från och med 1920-talet skedde en teknikdriven internationell produktivitetsökning som successivt reducerade andelen sysselsatta inom ”moderneringen” till dagens enstaka procent av befolkningen.

Unikt för Sverige, och då speciellt Skåne, var att storgodsen blev kvar genom hela denna process. I de flesta andra europeiska länder lagstiftades vid något tillfälle under 1900-talet om jordreformer – som på ett eller annat sätt tvingade fram uppsplittring eller i alla fall minskning av storgodsdomänerna.⁷⁴ Till exempel genomfördes i Tyskland, Polen, Baltikum, Finland och Danmark lagstiftningsvägen omfattande godsstyckningar och jordomfördelningar under 1900-talets första årtionden. Men till skillnad från andra länder runt Östersjön uppfattades storgodsen i Sverige aldrig som ett nationellt problem. Inte heller lantbrukarnas organisationer ville sätta jordfördelningsfrågan på dagordningen eftersom de hela tiden dominerades av godsägare och redan självägande bönder.

Sammanställda uppgifter om de individuella storjordbrukens utveckling under 1900-talet saknas i statistiken. En utgångspunkt kan dock vara de 100 största svenska mottagarna av Europeiska Unionens arealstöd 2004.⁷⁵ Året därefter ersattes denna stödform av ett sammanhållet gårdsstöd, i vilket åkerarealen inte framgår av Jordbruksverkets sammanställningar.

Inte oväntat intar Skåne en särställning i Sverige vad gäller åkerbruksbaserat EU-stöd. Där återfinns 49 av de 100 största mottagarna av arealstöd, vilka visas i tabell 10. Begränsar vi oss till de allra största enheterna blir den skånska dominansen ännu tydligare. Åtta av de tio största enheterna låg till exempel i Skåne, och på samma sätt 28 av de 40 största.

Vad var det då för historisk typ av jordbruk som fick mycket arealstöd i Skåne 2004? Genom jämförande analys med hjälp av andra källor kan vi spåra ursprunget till dessa stora driftsenheter. För flera av godsen, som varit sammanhållna enheter kring en huvudgård genom hela 1900-talet, är detta tämligen enkelt. För andra jordbruksföretag som till exempel uppstått ur 1800-talets plattgårdar, eller vuxit genom nya uppköp eller avhysningar under 1900-talet, krävs kartläggning med hjälp av äldre kamerala och andra källor.

⁷² Prisuppgifter från Widtsköfle godsarkiv E9:2–3.

⁷³ Moberg 1989, s. 521.

⁷⁴ För en översikt av storgodsens öde norra Europa, se Lindahl 1985.

⁷⁵ Uppgifterna lämnade av Jordbruksverket 6 april 2006. Märk att detta understödsberättigad areal per enhet enligt EU:s beslut. Gårdarnas totala åkerareal kan skilja sig något från denna.

Tabell 10. De 49 jordbruksföretag i Skåne som fick mest arealstöd 2004, deras placering på all-svenska listan, enheternas ursprung i historiska godsbildningar, deras åkerareal (ha) 2004 samt arealbidragets storlek (SEK). Källa: Jordbruksverket, arealbidrag 2004, m.fl.

list nr.	Namn	Gods	Postadress	Areal åker	Beslutat belopp
1	Svalöv Weibull AB	Axelvold, Sireköpinge, m fl	Svalöv	2 878	8 334 146
2	Gyllenkrok, Thure Gabriel	Björnstorps och Svenstorps	Genarp	1 760	5 333 799
5	Högestads förvaltnings AB	Högestad, Baldringe, Christinehof	Ystad	1 027	3 017 574
6	Ramel, Hans (Ramel, Otto)	Övedskloster	Sjöbo	1 199	2 812 202
7	Näsbyholms fideikommiss AB	Näsbyholm	Skurup	947	2 777 439
8	Stora Markie drifts AB	Stora Markie	Anderslöv	1 007	2 690 690
9	Jordberga gård AB	Jordberga	Klagstorp	877	2 624 209
10	Whaxta AB	Axelvold, Dufeke	Kågeröd	882	2 539 392
11	Spargodt AB	Sireköpinge	Höganäs	909	2 525 417
14	Rydsgårds gods AB	Rydsgård	Rydsgård	803	2 402 090
15	Skabersjö gods AB	Skabersjö	Svedala	801	2 398 253
16	Råbelöfs godsförvaltning AB	Råbelöv	Kristianstad	791	2 368 946
18	Trolleholms gods AB	Trolleholm	Svalöv	928	2 332 288
19	AB Gårdstånga Nygård	Hviderup	Flyinge	825	2 233 358
20	Trollenäs gods AB	Trollenäs	Eslöv	743	2 222 769
21	Barsebäcksföretagen AB	Barsebäck	Barsebäck	843	2 216 521
23	Svedberga Lantbruks AB	Krappertup	Ödåkra	802	2 135 218
25	Tågra gård AB	Sövdeborg	Sjöbo	775	2 036 127
27	Boserups gods AB	Boserup	Billesholm	672	2 012 140
28	Wrams Gunnarstorps gods AB	Wrams Gunnarstorp	Billesholm	737	2 001 052
30	Gyllenstiernska Krappertupstiftelsen	Krappertup	Nyhamnsläge	746	1 961 278
31	Bergengren, Karl George Anders	Pugerup	Höör	834	1 954 697
33	Tosterups gård AB	Tosterups slott	Tomelilla	641	1 898 395
34	Ruuthsbo AB	Ruuthsbo (Gundralöv)	Ystad	634	1 896 618
37	Piper, Fritz (Krageholm Drifts AB)	Krageholm	Ystad	605	1 839 200
38	Hanssons A & G Maskinstation AB	–	Kyrkheddinge	612	1 833 303
39	Lydinge jordbruk AB	–	Bjuv	668	1 825 261
40	Hviderups gods AB	Hviderup	Eslöv	603	1 804 535
41	Skarhults godsförvaltning AB	Skarhult	Eslöv	767	1 802 894
47	Bäretofta AB	Kronovall	Tomelilla	719	1 686 716
50	Gedsholm AB	Gedsholm	Ekeby	536	1 618 003
56	Bjärsgårds lantbruks AB	Bjärsgård	Klippan	668	1 593 510
57	Karlsfälts gård Kb	Stora Herrestad	Ystad	529	1 583 039
58	Trolle, Gustaf	Kulla Gunnarstorp	Helsingborg	599	1 573 775
59	Trolle Ljungby AB	Trolle Ljungby	Fjälkinge	665	1 569 818
62	Ellinge jordbruks AB	Ellinge	Eslöv	526	1 547 326
68	Slättäng AB	Slättäng	Eslöv	521	1 484 372
70	Häckeberga säteri AB	Häckeberga	Genarp	613	1 455 336
74	Bergengren, Hans	Hjularöd	Harlösa	606	1 420 335
76	Ågel förvaltnings AB	Ågerup	Blentarp	589	1 407 008
85	Belteberga Lantbruks AB	Belteberga	Vallåkra	457	1 369 237
87	Alwén, Mats (Alwens Jordbruk Dybäck)	Dybäck	Skivarp	447	1 337 236
88	Kadedrift AB (Kadesjö)	Marsvinsholm	Rydsgård	441	1 331 457
91	Marsvinsholms gård AB	Marsvinsholm	Ystad	447	1 318 122
92	Heuman, Hans	Sireköpinge	Tågarp	440	1 316 071
93	Hermansson, Dag (HB Lilla Markie Gård)	–	Anderslöv	439	1 315 502
95	Benn 1 AB	Rosendal	Mörarp	464	1 293 296
97	Stävie Hage jordbruks AB	–	Furulund	466	1 280 806
98	Charlottenlunds gård AB	Charlottenlund (Snårestad)	Ystad	422	1 280 621

Svalöf Weibull AB har enheter även utanför Skåne. Av dess totala 2 878 hektar ligger dock den övervägande delen i Skåne, med en tidig bas i Norra Svalövs socken, och dess övervägande del består av gammal frälsejord som legat under säterierna Axelvold, Sireköpinge och andra gods. Nummer 11 på listan har också tidigare ägts av Svalöf Weibull och här finns en osäkerhet vad gäller proportionerna mellan historisk gods- respektive bondejord. Gården som gett företaget dess namn Spargodt var helt och hållet insocknes frälse under Sireköpinge väster om Landskrona, men en annan del av enheten är Lönhult nordost om Helsingborg som är en gammal skattegård. Med dessa bägge reservationer återstår endast fyra stordriftsenheter som inte har godsursprung. Dessa var belägna i Kyrkheddinge, Bjuv, Anderslöv respektive Stävie.

Av de 49 största enheterna kan vi alltså uppskatta att 45 har sitt ursprung i skånska gods, och till övervägande del består av gammal frälsejord. Vem var det då som ägde dessa moderna storgods? Genom jämförande studier med gamla ägarländer kan vi konstatera att 27 stycken, eller 60 procent av dem, ägs av ättlingar till samma adliga släkter som ägde dem under 1800-talet, och i flera fall sedan ännu längre tillbaka.

Fideikommissinstitutet inrättades i Sverige på 1700-talet för att sätta arvslagstiftningen ur spel. Syftet var att större egendomar skulle kunna överföras ograverade från generation till generation genom manlig primogenitur, d.v.s. till äldste manlige arvinge på den äldsta manliga släktgrenen. I idealfallet blev alltså egendomsherrens äldste son fideikommissarie medan övriga söner, liksom alla döttrar, blev arvlösa. Av det 30-tal jordfideikommiss som instiftades i Skåne under perioden 1725–1810 fanns dock ett undantag. Råbelöf utanför Kristianstad hade en fullständigt jämställd successionsordning. Orsaken till detta torde vara omständigheter i samband med bildandet, då äldsta dottern utsågs till första fideikommissarie. I urkunden förklarar instiftaren Anna Catharina Ridderschantz med viss beska att hennes kära söner redan uppburit mer av hennes bo än de skulle ha erhållit om kvarlåtenskapen efter deras fader hade blivit lagligen delat.⁷⁶

Samtidigt innebar fideikommissen inskränkning i äganderätten i så måtto att ingen del av egendomen fick säljas eller pantsättas. Detta institut infördes i de flesta europeiska länder, men ansågs redan av samtiden strida mot allmän rättsuppfattning, och började i t ex Frankrike och Italien att avvecklas på 1790-talet. I Tyskland avvecklades fideikommissen helt under mellankrigstiden, i Finland var de helt avvecklade 1931 och i Danmark 1919.⁷⁷ I Sverige finns de som enda land alltjämt kvar. Visserligen beslutade riksdagen 1963 att de då levande fideikommissarierna skulle vara de sista.⁷⁸ Men samtidigt öppnades för regeringsbeslut om dispens, vilket sedan dess utnyttjats i flera fall.

Fideikommissen har alltså haft betydelse i Skåne för att behålla vissa stora adliga jordegendomar intakta in i 2000-talet. Av de 45 moderna stordriftsenheter med ursprung i adelsgodsen har 15 haft fideikommissstatus in i 1900-talet, i samtliga fall över 1963 då avvecklingslagen kom. De flesta upphörde sedan under 1970- och 80-talen. Men tre av de största skånska jordbruken – Björnstorp-Svenstorp, Övedskloster och Trolle Ljungby – var ännu 2007 levande fideikommiss.

Dessa speciella arvsregler har spelat en stor roll i flera enskilda fall, men har alltså långt ifrån varit något villkor för att bibehålla de stora sammanhållna skånska jordegendomarna. Två

⁷⁶ Hansen 2006, s 26–27.

⁷⁷ Segerstråle 1981, s. 7; om utvecklingen fram till första världskriget, se även Blum 1978, s. 428-429.

⁷⁸ Lagen (1963: 583) om avveckling av fideikommiss.

tredjedelar av de största hade under 1900-talet samma arvs-, skatte- och rättsstatus som vilka egendomar som helst.

En grundläggande förklaring till den ganska unika skånska situationen är istället de skånska adliga huvudgårdarnas historiska storlek och privilegier. Säterierna i Mellansverige på 1600- och 1700-talet var i allmänhet små, och hade ytterst sällan mer än ett tiotal arbetsbönder för driften.⁷⁹ I Skåne var de betydligt större, och hade inte sällan över 50 hoveribönder knutna till varje säteri.⁸⁰

Men framförallt fanns det, som ovan nämnts, mycket få spärrar mot fortsatt expansion av sammanhållna större driftsenheter. Det feodalt grundade gamla säterisystemet kunde under 1800-talet obehindrat växa över i kapitalistisk storgodsdrift. Inte heller under 1900-talet sattes några spärrar för denna utveckling. Begreppet jordreform är praktiskt taget okänt i det svenska språket. Som nämnts genomfördes aldrig, till skillnad från de flesta andra länder i Europa, någon omfördelning av jord genom lagstiftning, som till exempel gav arrendatorer rätt att friköpa sina gårdsbruk.⁸¹

De skånska och svenska godsens kontinuitet har därför också satt avtryck i form av en hög andel stordriftsenheter i jämförelse med andra europeiska länder. Sverige var vid ingången till 2000-talet det EU-land efter Storbritannien som hade störst andel storgodsbruk. Bland de då 15 EU-länderna höll i genomsnitt 3,7 procent av lantbruken på god jordbruksmark över 100 hektar, länder som Danmark, Frankrike och Belgien hade 10–12 procent storgodsbruk, medan andelen i Sverige var 14 procent och i England över 16.⁸²

Trolleholm kan tjäna som exempel på hur ett skånskt gods disponerat sina arealer under 1900-talet. Hela innehållet i tabell 11 är hämtade ur en folder utgiven av godsförvaltningen. I siffrorna har enbart de arealer som drivits direkt i godsägarens regi inräknats. Egendriften var enligt ekonomiska kartan på 1910-talet 245 hektar, medan den totala arealen av godset som låg i stordrift då var 870 hektar, bara i Torrlösa socken. Som framgår av tabellen har indragningen av arrendegårdar varit speciellt påfallande efter 1985, då egendriften ökat till 1 300 hektar. Men denna process har sedan dess fortsatt, enligt plan och i verklighet. I foldern sägs att ”under de närmaste åren kommer 200 av dessa hektar att läggas under egen drift”.⁸³ Av tabellen framgår också att ytterligare 500 hektar av de förra frälseböndernas mark planeras att gå över i godsets skogsbruk.

Fideikommisset upplöstes 1970. Bland de strategiska målen för godsdriften nämns att ”bevara godset i familjen Trolle-Bondes ägo som enmanseegendom” och att ”bevara godset, dess kapital och härlighetsvärden intakta.”⁸⁴ Självva slottet var 2002 utarrenderat till ett

⁷⁹ Heckscher 1936, s. 329–330.

⁸⁰ Medelantalet år 1682 var 32 skattebefriade arbetsbönder för 144 säterier i Skåne, beräknat efter Jeppsson 1967, tabell 14.

⁸¹ Den så kallade ensittarlagen från 1918 berörde i praktiken bara hus och mindre torp, eftersom den förutsatte att arrendatorn ägde på fastigheten stående byggnader vars värde motsvarande minst hälften (från 1920: ¼) av fastighetens totala värde. I stället kunde ensittarlagen användas i omvänd riktning, av jordägaren för att lösa in byggnader som tillhörde arrendatorn (*Nordisk familjebok* 1923, s. 603–604).

⁸² Beräknat ur *Farm structure. 1999/2000 survey*, nationella tabeller, s. 108–231. Vad som här betecknats som god jordbruksmark är enligt EU:s arealstödsterminologi *Not less favoured area*, till skillnad från *Less favoured area*.

⁸³ *Trolleholms gods*, s. 6.

⁸⁴ *Trolleholms gods*, s. 3.

självständigt bolag som drev det som representations- och konferensanläggning med målgrupp det internationella näringslivet.

Tabell 11. Trolleholms arealanvändning 1900–2002 (hektar)

år	eget lantbruk	arrende- gårdar	skogsbruk	total
1900	100	7 150	1 200	8 500
1960	350	4 350	1 800	6 500
1985	550	2 550	1 900	5 000
2002	1 300	1 200	2 500	5 000
framtid	1 500	500	3 000	5 000

Källa: *Trolleholms gods*, folder utgiven av Trolleholms gods AB, 2002, s. 4.

Hur har då arbetskraften utvecklats vid dessa storjordbruk? Vi kan nu jämföra genomsnittlig åkerareal för de 49 största driftsenheterna i Skåne 2004 med de 49 största enheterna vad gäller understödsberättigad areal nästan hundra år tidigare.⁸⁵ För att också bilda oss en uppfattning om 2000-talets lantarbetare vid dessa har vi vänt oss till Företagsfaktas branschöversikt för jordbruket.⁸⁶ Av de 49 företag vi tidigare identifierat har det gått att hitta anställningssiffror för 35, efter det att två företags extremvärden uteslutits vilka indikerat omfattande verksamhet utanför det direkta jordbruket. Antalet anställda i förhållande till åkerarealen varierade ändå, precis som på 1910-talet, på grund av olika produktionsinriktning. Företagen hade i genomsnitt 10,2 anställda, från vilka vi dragit ifrån en anställd per företag som ett grovt proxy för administrativ eller arbetsledande personal, vilka inte ingår i 1910-talets siffror.⁸⁷

Tabell 12. De 49 storjordbruk med störst åkerareal i Skåne 1910 och 2004.

	1910	2004
åkerareal, medelvärde (ha)	340	753
antal lantarbetare per enhet	125	9,4
varav fasta	40	
tillfälliga	85	
hektar per arbetare	2,7	123
varav fasta	8,4	
tillfälliga	4,0	

Källa: Bearbetning av uppgifter i *Lantarbetarnas...* 1915, tabellerna 1, 4, 21, 22 och 23, Jordbruksverket, arealbidrag 2004 samt Företagsfakta 2006-05-30.

Som framgår av tabell 12 har en dramatisk, men kanske inte helt oväntad utveckling skett. Inledningsvis kan vi konstatera att en ytterligare stark jordkoncentration har skett.

⁸⁵ Av de 49 största 2004 var 44 i huvudsak baserade i Malmöhus län och 5 i Kristianstad län. I 1910-talets underlag ingår, som ovan framgår, bara Malmöhus län.

⁸⁶ Företagsfakta, 2006–05–30.

⁸⁷ Utom i fyra fall, då antalet anställda var två. Den siffran har fått stå kvar.

Arealmässigt har de största enheterna mer än fördubblat sin genomsnittliga åkerareal.⁸⁸ Kända orsaker till denna process är dels att tidigare storjordbruk driftsmässigt lagts samman, samt att 1800-talets avhysningsprocess har fortsatt under 1900-talet genom att arrendatorer sagts upp och denna jord har lagts till godsdomänen. Statistik för landet som helhet bekräftar att en kraftig jordkoncentration har skett. Över 90 procent av alla jordbruksföretag under 20 hektar har försvunnit sedan 1919, av företagen mellan 20 och 100 hektar har 25 procent försvunnit, medan de med över 100 hektar odlingsjord ökat i antal från 2 576 till 6 129, alltså med nästan 140 procent.⁸⁹

Effekterna av jordbrukets mekanisering framstår också här i all sin tydlighet. I början av 1900-talet, före traktorrevolutionen, gick det 8,4 hektar åker på varje fast jordbruksarbetare, som då även behövde hjälp under sommar och höst av i genomsnitt 85 tillfälliga arbetare per enhet. I början av 2000-talet gick det istället 123 hektar åker på varje arbetare.

Samtidigt har arealavkastningen ökat. Vid 1900-talets början var hektarskördarna för spannmål i allmänhet mellan 1 500 och 2 000 kg. Hundra år senare skördades mellan 4 000 och 6 000 kg per hektar. På samma sätt tredubblades arealavkastningen av potatis, och sockerbetorna nästan fördubblades.⁹⁰

Utifrån dessa siffror kan vi grovt uppskatta utvecklingen av lantarbetarnas arbetsproduktivitet under 1900-talet. De brukade nästan 15 gånger så stor areal per arbetare, och producerade cirka tre gånger så mycket per hektar, vilket indikerar att produktiviteten ökat 45 gånger. Om det krävdes 45 arbetstimmar att få fram ett ton spannmål i början av 1900-talet krävdes en arbetstimme hundra år senare.

Avslutning

Denna studie har fokuserat på storjordbrukens utveckling och arbetsorganisation under 1800- och 1900-talen. Vi har kunnat kartlägga stordriftens omfattning vid 1900-talets början och gjort jämförelser bakåt och framåt i tiden.

Det var genom statarsystemet som kapitalismen infördes i det svenska storjordbruket. Denna process började i Mälardalen vid 1700-talets mitt och nådde Skåne cirka 50 år senare. Den skånska utvecklingen betingades av två omständigheter. För det första landskapets danska arv, med dess framträdande godskoncentration till adeln under 1500- och 1600-talen och den oregerade dagsverksskyldigheten för bönderna. För det andra att godskoncentrationen och underordningen aldrig bröts under 1800- och 1900-talen genom svensk lagstiftning.

Följden blev att de stora feodalt grundade storgodsen under 1800-talet expanderade ytterligare och samtidigt började växa över i moderna kapitalistiska driftsenheter. Vid 1900-talets början dominerade dessa storjordbruk stora delar av Skåne. Hela byar hade avhysts när sammanhängande åkerarealer på flera hundra hektar skapats. I Malmöhus län kunde vi identifiera drygt 400 stordriftsenheter, vilka tillsammans upptog mer än en femtedel av länets

⁸⁸ Om vi utesluter Svalöf Weibull, med del av jordbruksproduktionen utanför Skåne, stannar medelvärdet 2004 vid 709 hektar. Denna enhet påverkar emellertid inte den vidare beräkningen eftersom den tillhör de två som uteslutits på grund av att det uppgivna antalet anställda omfattas av annan sysselsättning än ren jordbruksdrift.

⁸⁹ År 1919 är det första året med framåt helt jämförbara siffror över brukningsenheternas storlek, *Svenskt jordbruk i siffror 1800 – 2004*, tabell 1.1, s. 16.

⁹⁰ *Svenskt jordbruk i siffror 1800 – 2004*, tabell 2.2, s. 30 och tabell 2.5, s. 32.

totala åkerareal. I de gamla godsbygderna var det inte ovanligt att stordriftenheterna omfattade hälften av en sockens areal.

De här studerade storgodsen förblev orörda av friköpslagstiftning eller andra jordreformer genom 1900-talet, till skillnad från godsen i de flesta andra europeiska länder. Samma stordriftsenheter som dominerat den skånska landsbygden sedan dansk tid återfann vi i början av 2000-talet som de största mottagarna av EU:s jordbruksstöd.

Fram till 1800-talets mitt dominerade dagsverkssystemet som driftsform vid de flesta godsen i Skåne. Men vid flertalet plattgårdar var det lönearbete som gällde eftersom deras upprättande förutsatte att de tidigare brukarna, dagsverksbönderna, avhysts. De allt färre bönderna räckte inte till för den allt mer utvidgade produktionen och vid denna tid påbörjades också en mer allmän övergång till lönearbete. När dagsverkssystemet förbjöds enligt den nya arrendelagstiftningen 1945 dominerade redan lönearbete vid de allra flesta gods, även om dagsverken från torpare spelade en viktig roll vid vissa enheter ända fram till dess.

Statarsystemet dominerade bland den fast anställda arbetskraften. En genomsnittlig stordriftsenhet i Skåne, med 168 hektar under plogen, hade cirka 11 statare anställda på 1910-talet. Det typiska för Skåne var annars att den ensidiga inriktningen på åkerbruk, och speciellt sockerbeter, skapade ett mycket stort behov av tillfällig arbetskraft.

Statarsystemets existens kan förklaras med dess rationalitet för storjordbruket. Det var ett sätt för arbetsgivarna att utnyttja naturhushållningen för att hålla löne- och transaktionskostnader nere, och genom bostaden skapa en beroendeställning för arbetaren. Avlöningen i natura förutsatte att statarhushållet utförde flera arbetskrävande arbetsmoment från det gamla bondehushållets tid. Däremot kunde statarfamiljen upprätthålla en normal konsumtion av livsmedel, trots lägre löner. Merarbetet drabbade främst statarkvinnan, som samtidigt som hon ofta lönearbetade förutsattes stå för ett komplett lanthushåll i bristfälliga bostäder.

Statarsystemets avskaffande hänger långsiktigt samman med modernisering av arbetsmarknaden, detaljhandeln och arbetarnas bostadsförhållanden, vilket till slut gjorde statarnas anställningsvillkor till en anomali. Den konkreta kraften bakom statlönesystemets avskaffande 1945 var lantarbetarnas fackliga organisation och den allt starkare opinion mot systemet som formades av statarförfattarna och i 1930-talets sociala reportage.

Källor och litteratur

Otryckta källor

De la Gardie-samlingen, Topographica, Vittskövle, Universitetsbiblioteket i Lund
Dufeke godsarkiv, Axelvold
Jordbruksverket, arealbidrag 2004
Rönnebergs häradsrätts arkiv, Landsarkivet i Lund
Widtsköfle godsarkiv, Landsarkivet i Lund

Tryckta källor

Arbetartillgång, arbetstid och arbetslön inom Sveriges jordbruk år 1911, af K.
Kommerskollegii afdelning för arbetsstatistik, SOS socialstatistik, Stockholm 1912.
Beskrifning till Ekonomiska kartan öfver Malmöhus län, Malmö 1912–1917
Bisos (Bidrag till Sveriges officiella statistik), ”Jordbruk och boskapsskötsel”, 1900
Farm structure. 1999/2000 survey, Detailed Tables, Theme 5: Agriculture and fisheries,
Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities 2003
Gillberg, Johan Lorents, 1765, *Historisk, oeconomisk och geographisk beskrifning öfver
Malmö hus lähn uti hertigdömmet Skåne*, Lund: Berling
*Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års
uppbördsjordebok*, utg. av Gösta Johannesson, Skånsk medeltid och renässans 7, Lund
1953
Kollektivaftal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige, II, 1. Förteckning å gällande
kollektivaftal, Arbetsstatistik V, Stockholm: Kommerskollegii afdelning för
arbetsstatistik, Stockholm 1908
Lagen (1963: 583) om avveckling av fideikommiss
Lantarbetarnas arbets- och löneförhållanden inom olika bygder och å typiska lantegendomar,
av K. Socialstyrelsen, SOS socialstatistik, Stockholm 1915
*Lokalavtal mellan Skånska Lantmännens Arbetsgivareförening och Skånes distrikt av Svenska
Lantarbetareförbundet (Tjänsteåret 1923–1924)*, Lund 1923
”Malmöhus läns sockenbeskrifningar”, *Beskrifning till Ekonomiska kartan öfver Malmöhus
län*, Rikets allmänna kartverk, ekonomiska avdelningen 1919
*Riksavtal vid Jordbruket. Kollektivavtal mellan Svenska Lantarbetgivarnes Centralförening
och Svenska Lantarbetareförbundet rörande Allmänna bestämmelser gällande 1922-
1925*, Stockholm 1922
Svenskt jordbruk i siffror 1800–2004, Statistik från Jordbruksverket, Statistikrapport 2005:6
Sveriges jordbruk vid 1900-talets början. Statistiskt kartverk, A.W. Flach, H.J.B. Juhlin-
Dannfelt, & A.G. Sundbärg, Göteborg 1909

Tidningar

Arbetet, 22 augusti, 26, 27 och 29 oktober samt 10 och 29 november 1904

Webb

Företagsfakta, EDSA Förlag AB, www.foretagsfakta.se, 2006–05–30

Litteratur

- Back, Pär-Erik, 1961, *En klass i uppbrott. Den fackliga lantarbetarrörelsens uppkomst och utveckling*, Stockholm: Svenska Lantarbetarförbundet, Malmö: Framtidens bokförlag
- Blum, Jerome 1978, *The End of the Old Order in Rural Europe*, Princeton: Princeton University Press
- Collins, Jane, Krippner, Greta, 1999, "Permanent Labor Contracts in Agriculture: Flexibility and Subordination in a New Export Crop", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 41, no. 3, s. 510–534
- Ettarp, Lars, Kvarfordt, Eva, 1981, *Arbetsmiljöboken*, Stockholm: Publica, Libers förlag
- Fridlizijs, Gunnar, 1979, "Population, enclosure and property rights", *Economy and history*, vol XXII:1, s. 3–37
- Furuland, Lars, 1962, *Statarna i litteraturen. En studie i svensk dikt och samhällsdebatt*, Stockholm: Tiden
- Furuland, Lars, 1975, *Statare. Statarklassens historia i ord och bild till 30-årsminnet av sista statarlasset*, Stockholm: Nordiska museet och Sveriges Radio
- Hansen, Kenth 2006, "Skånska fideikommiss I. Studie av de skånska fideikommissens bildande 1725–1800", *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Blekinge och Halland*, nr 1 2006, s. 12–36
- Heckscher, Eli 1936, *Sveriges ekonomiska historia I:2*, Stockholm: Albert Bonniers förlag
- Jeansson, Nils Ragnar, 1966, "De stora domänerna i Malmöhus län omkring år 1914", *Svensk geografisk årsbok*, årg 42, s. 42–51
- Jeppsson, Gert, 1967, *Veckodagsfriheten i Skåne under 1500- och 1600-talen*. Otryckt licentiatavhandling, Lund: Historiska institutionen
- Johansson, Hanna, 2004, *Statarsystemets avskaffande*, opublicerad C-uppsats vid Institutionen för industriell ekonomi och samhällsvetenskap, Luleå tekniska universitet
- Kjellberg, Sven, 1966, *Slott och herresäten i Sverige, Skåne 2, Malmöhus län, södra delen*, Malmö: Allhems förlag
- Leffler, Marion 2002, "Från statarkvinna till lantarbetarhustru. Kvinnliga identiteter i tidningen Lantarbetaren 1945-1960", *Tid och tillit. En vänbok till Eva Österberg*, red. Irene Andersson, Kenneth Johansson, Marie Lindstedt Cronberg, Stockholm: Atlantis, s. 309–323
- Ljunggren, Gustaf, 1852–1863, *Skånska herregårdar*, Lund: Gleerups förlag, häften
- Lindahl, Göran, 1985, "Storgodsens öde", *Bebyggelsehistorisk tidsskrift*, nr 9 1985, s. 33–109
- Lo-Johansson, Ivar, 1939, *Statarklassen i Sverige*, Stockholm: Verdandi
- Moberg, Harald A:son, 1989, *Jordbruksmekanisering i Sverige under tre sekel*, Stockholm: LTs förlag
- Möller, Jens, 1989, *Godsen och den agrara revolutionen. Arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet*, Lund: Lund University Press
- Nordisk familjebok/Uggleupplagan*, band 35, Supplement, 1923
- Nyström, Bertil, 1932, *Arbetsfrågan inom det svenska jordbruket*, Jordbruksutredningens betänkanden 8, Stockholm: Statens offentliga utredningar 1932: 14
- Oi, Walter, 1962, "Labor as a Quasi-Fixed Factor", *Journal of Political Economy*, vol 79
- Olsson, Lars, 1989, "Skånska godsägare och galiziska roepigor. Arbetarimport och arbetsvandringar till Skåne i början av 1900-talet", *Arbetets historia*, Arbetshistoriska seminariet, föreläsningar i Lund 3, s. 79–95

- Olsson, Lars, 1991, "Agrar kapitalism i Skåne 1790–1945", *Landsbygdens omvandling efter 1800. Föredrag hållna vid ett lokalthistoriskt symposium i Örebro den 6 december 1991*, Stads- och kommunhistoriska institutet, s. 30–51
- Olsson, Lars, 1994, "Den vita piskan", *Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia. Om mjölkningens könsarbetsdelning under den agrara kapitalismen*, red. Alf O Johansson, Susanne Lundin och Lars Olsson, Lund: Historiska media, s. 46–76
- Olsson, Lars, 2002, "I sockerkapitalets tjänst. Anställningsformer och arbetsförhållanden på Säbyholm 1850–1945", *Säbyholmarna. Om arbetsfolk, arbetsförhållanden och facklig organisering på Säbyholms gård, 1850-1945*, red. Lars Olsson och Jonna Eriksson, Landskrona: Arbetarrörelsens arkiv, s. 9–41
- Olsson, Mats, 2002, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International
- Olsson, Mats, 2005, *Skatta dig lycklig. Jordränta och jordbruk i Skåne 1660-1900*, Hedemora: Gidlunds förlag
- Olsson, Mats, 2006, "Storföretaget Vittskövle 1500–1950", *Gods och bönder från högmedeltid till nutid*, red. Mats Olsson, Sten Skansjö och Kerstin Sundberg, Lund: Nordic Academic Press, s. 149–171
- Perlinge, Anders, 1995, *Bondeminnen. Människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet*, Stockholm: Nordiska museets förlag
- Segerstråle, Nils, 1981, *Svenska fideikommiss*, Stockholm: AWE/Geber
- Sjöberg, Mats, 1997, "Working rural children. Herding, child labour and childhood in the Swedish rural environment 1850–1950", *Industrious Children. Work and Childhood in the Nordic Countries 1850–1990*, Ning de Coninck-Smith, Bengt Sandin, Ellen Schrupf (eds), Odense: Odense University Press, s. 106–128
- Svensson, Henrik, 2005, *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*, Lund: Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi
- Svensson, Patrick, 2001, *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800-1870*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International
- Trolleholms gods*, folder utgiven av Trolleholms gods AB, 2002
- Utterström, Gustaf, 1957, *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, Stockholm: Tiden
- Winberg, H.L.O, 1920, "Betsockerindustriens uppkomst och utveckling", *Industrigrenar som beröra lantbruket. Deras utveckling i Skåne från 1800-talets början till omkring år 1914*, Lund: Gleerup, s. 1–29